

Date of Publication 10th Posted on Every Month

₹ 20

समानो मन्त्रः । (ऋग्वेद)
समानी प्रपा । (अथर्ववेद)

परब

तंत्री : योगेश जोशी

[1]

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समाना प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ११

ईशुआरी : २०१७

अंक : ८

परामर्शनसमिति

यन्द्रकान्त टोपीवाणा
प्रमुख

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमंत्री

तंत्री

योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ०० क. वा. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૧૫૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ નિદાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.

¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી __ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.

¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા □ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.

¹/₁₅₇₅₀ કૃતિની કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.

¹/₁₅₇₅₀ સત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. __ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ પુસ્તક ક્ર. ૨૬૫૮૪૭

અ નુ ક મ

- કાવ્ય** : ત્રણ ગઝલ, લલિત ત્રિવેદી 6, તપસી ઊભા ધ્યાન ધરીને..., ઊજમશી પરમાર 8, રાજીપાને યાદ કર્યો છે !, કિશોર જીકાદરા 8, જનકદુહિતા, પ્રફુલ્લ રાવલ 9, માયા, ઇન્દુ જોશી 11, બંધ છે, ભરત વિઝુડા 12, ફાંફાં મારે છે, અરવિંદ ભટ્ટ, 12
- વાર્તા** : હજુ ત્રણ બાકી..., રજનીકુમાર પંડ્યા 13, ટોપીઓ ભરતી સ્ત્રીઓ, ગિરીશ ભટ્ટ 16
- નિબંધ** : નાભિનાળ, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ 24
- વિદેશી સાહિત્ય** : જેસુ સ્ટુઅર્ટ (Jesse Stuart), ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ 27, ભાંગેલું ચેરી વૃક્ષ, લે. જેસી સ્ટુઅર્ટ, અનુ. મોહનલાલ પટેલ 28, આખરી પાઠ : મૂ. લે. અલફાન્સો ડોડેટ; અનુ. પુષ્કરરાય જોષી 40
- અભ્યાસ** : અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ : નારાયણ દેસાઈ, શરીફા વીજળીવાળા 46, 'વળાવી બા આવી' : અવિસ્મરણીય રચના : મનસુખ સલ્વા 60, 'ફીણ-મોજાં'થી 'સમુદ્ર છલકે છે' સુધીની જાતરા, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ 64
- પ્રકીર્ણ** : ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક દ્વારા ગુજરાતનાં દોઢસો-બસો વર્ષ પર હરખ થાય એવો દષ્ટિપાત, એસ. ડી. દેસાઈ 72
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન** : સાહિત્યરસિકનો સ્વાધ્યાય, સતીશ વ્યાસ 79
- આવરણચિત્ર**
- સંદર્ભનોંધ** : પીયૂષ ઠક્કર 83

કવિતા

ત્રણ ગઝલ | લલિત ત્રિવેદી

૧. કાયકી કાયા

વેળે વળગી કંચન કાયા... કાયકા રૂપ ને કાયકી કાયા...
ખોલી જોયા... સબ પરછાંયા... કાયકા રૂપ ને કાયકી કાયા...
જમવું-જૂઠવું ના પાયા... કાયકા રૂપ ને કાયકી કાયા...
દાણે દાણે રંકા-રાયા... કાયકા રૂપ ને કાયકી કાયા...
જેવા અંદર એવા બારા... જેવાં સમદર એવાં બારાં...
ધૂળમૂળ સબ એક હી ભાયા... કાયકા રૂપ ને કાયકી કાયા...
ઊઘડી ગ્યા સબ કાઠ-કમાડા... ગળથૂથી ને ગોળનાં ગાડાં...
ઝળકું ઝીલે જરિયન કાયા... કાયકા રૂપ ને કાયકી કાયા...
ના કોઈ દીવા ના સનકારા... આપ શરીર ને આપ હી આરા...
એકલ વ્હાયા એકલવાયા... કાયકા રૂપ ને કાયકી કાયા...
એવો રે રાખ્યો છે રૂપિયો... જેમ તમે રાખ્યો કેદારો...
આપણ બે તો માડીજાયા... કાયકા રૂપ ને કાયકી કાયા...

૨. જીવણજીને નીંદરું ના'વે

હાલેડાં ગાઈ ઝુલાવે જીવણજીને નીંદરું ના'વે,
સરસ્વતી માઈ ઝુલાવે જીવણજીને નીંદરું ના'વે.
હુમ્મરિયું પાઈ ઝુલાવે જીવણજીને નીંદરું ના'વે,
અખતરી લહાઈ ઝુલાવે જીવણજીને નીંદરું ના'વે.
ઝુલાવે... પીર રે ઝુલાવે... આલા ફકીર રે ઝુલાવે,
કે જીવણસાંઈ ઝુલાવે જીવણજીને નીંદરું ના'વે.
ઠારેલી બત્તીયું આવે સરમાં એને ગઝલું આવે,
કે ભમ્મરશાઈ ઝુલાવે જીવણજીને નીંદરું ના'વે.

ઝૂલે એનાં ઘરનાં વાસણ ઝૂલે એના દટણપટણ,
 કે બિસ્મિલાઈ ઝુલાવે જીવણજીને નીંદરું ના'વે.
 મીઠા રે ઢોલિયા ઢાળે ટાઢાં રે વીંઝણાં ઢોળે,
 વહાલી વરોકાઈ ઝુલાવે જીવણજીને નીંદરું ના'વે.
 ક્યાંથી એને આવે નીંદર જાવું એને ઝીણે ડુંગર,
 મીરાં તે બાઈ ઝુલાવે જીવણજીને નીંદરું ના'વે.
 અંધારાં કોણ રે ભગડે હિંચોળી કોણ રે સુવાડે,
 ક્યાંથી એને માઈ ઝુલાવે જીવણજીને નીંદરું ના'વે.

૩. અહીંયાં કામ નથી

કાચાપોચાનું અહીંયાં કામ નથી,
 માટીપગ્ગાનું અહીંયાં કામ નથી.
 મેલ માથું ને ખાલ ખાલી કર,
 કાલાવાલાનું અહીંયાં કામ નથી.
 શુભતા ઝળહળાવવાની છે,
 કોઈ લહિયાનું અહીંયાં કામ નથી.
 ઓગળી ઓગળી થવાનું ગુમ...
 કાળમીઢાનું અહીંયાં કામ નથી.
 બસ કે નકરો થઈને આવી જા,
 માલમતાનું અહીંયાં કામ નથી.
 બીડું ઉઠાવવાનું છે, મિત્રો...
 છાતીહીણાનું અહીંયાં કામ નથી.
 છે માથાભારેનો ઇલાકો, લલિત,
 તારા જેવાનું અહીંયાં કામ નથી.

તપસી ઊભા ધ્યાન ધરીને... | ઊજમશી પરમાર

દૂરદૂરથી આવી પડતો સાદ સકળનો કાને,
શંખનાદ મન ધરવા કેરી નવરઈ ના'વે શાને ?

રસ્તાઓ લાંબાલહ થઈને પથરાયા પગ કાજે,
સુણી શકો તો ઘોષ નિરંતર દશે દિશાએ ગાજે.

મગન થવાના મેળે હાલો, વેળા વરતી વરતી,
સુણો, હવાઓ લાવે વાવડ, કોઈ અગમ પથ પરથી.

પર્વતમાળા જાણે, તપસી ઊભા ધ્યાન ધરીને,
અડખેપડખે વાદળીઓ પણ વળગે બાથ ભરીને.

વૃક્ષોને તો સજવા કાજે ફૂલ-વેલની માળા,
આતમને આરાધે જાવા આરતની મગમાળા.

રાજીપાને યાદ કર્યો છે ! | કિશોર જીકાદરા

દેખીતો આ કેવો મેં અપરાધ કર્યો છે ?

માણસમાંથી માણસને મેં બાદ કર્યો છે !

હું ધારું છું, મોટેભાગે નહીં આવે એ,

ખુશહાલીને તેમ છતાં મેં સાદ કર્યો છે !

બદનામીનું નામ તમે ના લો તો સારું,

હું જાણું છું, કોનો મેં સંગાથ કર્યો છે !

ખુદને મેં છોકીને જોયું, એવું લાગ્યું,

પડછાયાને નાહક મેં બરબાદ કર્યો છે !

ના ફાવ્યું તો ઘરનું ઘર વેચીને અંતે,

અફવાઓની વચ્ચે મેં વસવાટ કર્યો છે !

હક્કો સઘળા તારા છે, તું ચિંતા ના કર,

આ કિસ્સાનો કેવળ મેં અનુવાદ કર્યો છે !

છેલ્લી વેળા મોં મારે જોવું એ એનું,

રાજીપાને ફૂલેજો, એને યાદ કર્યો છે !

હે શબ્દસેવી !
હું જનકદ્વિત્તા
આજે ચૌદ વર્ષે ખોલું છું મનનાં દ્વાર
ત્યારે બધું સામટું ઊઘડી આવે છે બહાર
અગ્રજઅનુરાગી સૌમિત્રની આંખમાં
ઊભરાતા ભાવની ક્ષણોમાં મને નહોતો
આવ્યો કશોય વિચાર
થઈ'તી માત્ર ભાવવિભોર
ને સ્વીકાર્યો'તો સ્વેચ્છાએ વિયોગ.
ને પછી ઋતુ ચોરાશી વહી
ન મેં મને પૂછ્યું કંઈ
ન ઋતુઓએ કહ્યું કંઈ
બસ એક છવિ હૃદયે ધરી
હા, ક્યારેકે પરીઠે
સ્વપ્નમાં એકાકાર થઈ'તી એ હૃદયસ્થ સાથે
તો ક્યારેક ગોધૂલિવેળાએ હર્ષલેલી મેં
જોઈ'તી એની ધૂંધળી છવિને ઊડતી ધૂળમાં
આભાસે પણ આપ્યો'તો સધિયારો કેવો રમણીય !
ચિત્રવીથિ ખોલું અનેક વાર
જોઉં એનું મુખ અભિરામ.
હું બોલું
એનો તો મૌન વ્યાપાર
હું મૌન સાંભળું
સ્મૃતિરથમાં મહાલું અવિરામ.
ખીલતાં અને ખરતાં ફૂલો વચ્ચે,
પક્ષીઓના ઊડતા અને પાછા ફરતા કલરવ વચ્ચે
હું બસ સ્મરણથી થઈ છું સુગંધિત હરક્ષણે
એટલે તો અનુભવ્યો'તો સદૈવ મેં સૌમિત્રને સંનિકટ.

□

‘આપો મને અનુજ્ઞા પ્રસન્નચિત્તે’
એ શબ્દોમાં હતો અપાર અનુનય
વહ્યાં વર્ષો એ ભાવે-પ્રભાવે.
અનુજ્ઞર્મે ગયા સૌમિત્ર વને

આજે ચૌદ વર્ષ વીત્યે ક્ષણવાર જોઈ છું મને ને
 જોઈ છું ઉત્સવઘેલી નગરીને
 ધજાઓ ફરફરતી ચોરેચૌટે
 બારણે બારણે સુગંધ ઝૂલે
 વાદના મધુર નાદ નગરમાં રમે
 વ્યંજનોની સુવાસ મન ભરે
 સર્વત્ર આનંદ આનંદ તરે
 વૃક્ષ વૃક્ષ વચ્ચે ચાલતી ગોષ્ઠિ
 પક્ષીઓની વાચાળ સૃષ્ટિ
 આજ કાગના સ્વરમાં ઊઘડે મીઠાશ
 કોકિલ પાથરે અપૂર્વ સ્વરઉજાસ.
 ત્યારે થાય છે : 'હું ક્યાં ?'

□

'તમે શિષ્ટ છો તો વિશિષ્ટ પણ છો જ તમે
 વિશ્વમાં તમે તો છો અદ્વિતીય
 ભલે, આદિકવિ રહ્યા રામમાં રમમાણ
 તુલસીચિત્તે ન વસ્યું તમારું ગાન
 તોય
 કાળમાં કોણ ભૂલશે તમારું નામ ?
 રહી શકશે તમે સ્થિતપ્રજ્ઞ સમજથી
 ક્યાં લલચાયાં છો કોઈ સુવર્ણમૃગથી ?

□

માંડી મીટ જનકદુહિતાએ આકાશે
 ચાલ્યો સંવાદ ભીતરે
 ખૂલી ગઈ સામટી બધી બારી
 ખોલી જાતને જાતમાં
 બહારનો કોલાહલ રહ્યો બહાર
 અંદર તો ઊગ્યો અજવાસ.
 ને...
 ત્યાં બારણે ટકોરા પડ્યા પાંચ
 છૂટ્યા સૌ મનના બંધ
 ખોલીને જોઈ તો
 ચોરાશી ઋતુનો ભાવ આંખમાં ભરીને
 ઊભા છે સૌમિત્ર પ્રસન્ન મુખે અકબંધ.

માયા | ઇન્દુ જોશી

ખેતરની ખેડેલી ભેજવાળી માટીમાં
મારા શરીરની લંબાઈનો ખાડો કરી,
અંદર ઊતરી,
સૂઈ જાઉં ને
માટી પાથરી દઈ મારા આખા શરીરે
ને પછી
સૂંઘ્યા કરું તેને.
સૂંઘતાં સૂંઘતાંય વિચાર તો
માટીના જ.
કેટલી તો પોતીકી ને
સાવ પાસે મારી.
જાણે હું જ તે -
તેની જેમ પથરાયેલી બધે.
ધીરે ધીરે દબાતી દબાતી
છેક ઊંડે,
જમીન ખોદતાં જ્યાં જળ મળે
તેવી જગ્યાએ
પહોંચતી તરતી -
જ્યાં જળ લઈ જાય ત્યાં
ને પછી પુષ્કળ જળ બધે જ,
આજુબાજુ
ને પછી તણાવાને બદલે
ઊંડાણ તરફ ખેંચાતી હોઈ
છેક ઊંડે ઊંડે
દરિયાના પેટાળ તરફ.
પેટાળની સપાટી અડકું,
ખોદું તેની માટી
મારા શરીરની લંબાઈ જેટલી
ને સૂઈ જઈ
માટી મારી ઉપર નાખી,
મારા શરીરને ઢાંકી,
સૂંઘ્યા કરું ફરી તેને,
માટીને.

બંધ છે | ભરત વિઠ્ઠલ

ટ્રેન આવે છે ને ફાટક બંધ છે,
ક્યાં સમયનું તોય લોલક બંધ છે !
હોય છે ખુલ્લા તે બીજા કારણે,
દ્વાર મારા માટે બેશક બંધ છે !
આ સમય થંભી જવા જેવું ન કર,
આવ, તારું કેમ ટક ટક બંધ છે ?
જળ સરોવરનું સુકાતું જાય છે,
ને નવા પાણીની આવક બંધ છે !
મનમાં આવે તે જ બોલી નાંખવા
—નું મન થયું છે, આજ નાટક બંધ છે !
જીવતો છું એનું કારણ જીવ છે,
અંગમાં એક અંગરક્ક બંધ છે !

ફાંફાં મારે છે | અરવિંદ ભટ્ટ

અંધારે અંધારે ફાંફાં મારે છે,
પોતાના સથવારે ફાંફાં મારે છે.
લોહી સીંચીસીંચીને જેણે બાંધ્યું તું,
એ લોકો ઘરબારે ફાંફાં મારે છે.
સ્કંધ ઉપર ભાષાનું મડદું લઈ કવિ,
ગરવા ગઢ ગિરનારે ફાંફાં મારે છે.
ટાઢી વાળ્યા પછી એકલો ઊભો છે,
અંગારે અંગારે ફાંફાં મારે છે.
પોતાનું સરનામું ખિસ્સામાં લઈને,
નગરી દ્વારે દ્વારે ફાંફાં મારે છે.

હજુ ત્રણ બાકી...

■ રજનીકુમાર પંડ્યા ■

“નજમઅલી શેઠ !”

“કેમ દાક્તર નજજુ શેઠને બદલે આખું નામ વળી ‘શેઠ’ સોતું બોલ્યો ? કેમ ?” નજુ શેઠના દિમાગમાં એના ચારપાંચ જવાબ ઝબકી ગયા. જે સાચા પડે એવા ન મળે. પણ એક એવો નીકળ્યો જે સાચો હોય અને હતો જ. તે એ કે આજે દુખતો નથી તોય દાંત પડાવવા આવ્યા છીએ. કાં તો મારું મગજ એને ચસકી ગયેલું લાગે છે અને કાં તો બીજા કરતાં નજજુશેઠ બમણી ફી આપવાની ટેવવાળો છે એટલે. હા, ચાર, થોડું પોલ્સન તો લગાવવું પડે ને ! એટલે ‘શેઠ’ ઉમેરી દીધું દાક્તરે મારે બેટે !

“નજમઅલી શેઠ, આપના દાંત તો નોર્મલ લાગે છે !”

“તમને લાગતા હશે ડોક્ટર, પણ એમાંથી એક દાંત તો મને રાતે બહુ કવે છે. કાલે તો આખી રાત ઊંઘ જ ના આવી. પડખાં જ ઘસ્યાં.”

“ઓ કે, દરદની બાબતમાં દર્દી સાચો. દવાની બાબતમાં ડાક્ટર સાચો.”

“બસ, તો મહેરબાન, પાડી આપો.”

ડોક્ટરે ખાસ ચેરમાં બેસાર્યા, મોં ખોલાવ્યું. ઓહો, તમાકુને કારણે કેટલા કથ્થાઈ થઈ ગયા છે ? અને આ શું ? બત્રીસીમાં ચાર દાંત તો સોનાના ! રંગ તો એની પરેય ચડી ગયો છે પણ સોનું તે સોનું જ, ઝળક્યા વગર રહે નહિ !

વિચાર આવી ગયો. હોય ભૈ, હોય, એક જમાનામાં આ શેઠિયાને દોમ દોમ સાલ્યબી હતી તે દાંત શું નખ બી સોનાના હોય ! કમાતોય એટલું અને લૂંટાવતોય ધૂમ ! માંગણોનાં ટોળાં આંગણે ટિચાતાં જ હોય. સિલોનમાં ચાના બગીચા હતા, બચત કરવાની આ એક રીત છે. જતા-આવતા આ તરફના કે તે તરફના ચેકપોસ્ટ પર મોટી મોટી બેંગોથી માંડીને નાની નાની પાકેટડી કસ્ટમવાળા ફંફોસે પણ મોઢું થોડું ઉઘડાવે ? કટ મૂછો નીચે આવેલા બીડેલા હોઠ તો એ વખતે મરક મરક થતા હોય !

“લો. આનાથી કોગળા કરો.” ડોક્ટરે કહ્યું : “જુઓ, બાજુમાં પોટ છે.”

નજજુશેઠે બાજુમાં મોં કરીને કોગળા કર્યા પછી નેહિનથી હોઠ લૂછીને કહ્યું,

“કેટલી વાર લાગશે ?”

“કેમ બહુ ઉતાવળ છે ?”

“ઘેર કોઈ મારી વાટ જુએ છે.”

“લે ! તે તમે ઘેર કોઈને વાટ જોતું રાખીને અહીં દાંત પડાવવા આવ્યા ?”

“અરે,” નજજુશેઠે ડાબા ગાલે હાથ દીધો : “કેમેય રહેવાતું નહોતું.”

આ ઉંમરના, મતલબ કે સિતેર-પંચોતેર વટી ગયેલા દર્દીઓની આ ખાસિયત હોય છે - ડોક્ટરને મનોમન રમૂજ થતી હતી, રમકડા જેવો થઈ જતો હોય છે માણસ ઉંમરના આ મુકામે. બાળકને જેમ જરાક અમસ્તું વાગે ત્યાં “ઐ... ઐ... ઐ...” કરતું મા પાસે દોડવું આવે તેમ આ નજજુશેઠ પણ. આંગળી પર જરાક અમસ્તી ટાંકણી ઘોંચાય ત્યાં તો પાટો બાંધે ને ત્રણ દિવસ સુધી ખોલે નહિ. ઠીક છે. ઉંમરના ખેલ છે. છોકરાઓ સિલોન છે. બીબી બહુ પ્યારી હતી. ત્રણ વરસ પહેલાં ખુદાને પ્યારી થઈ ગઈ. હવે આ અબ્બો અહીં એકલો રહે અને આખો દહાડો જુનવાણી સ્પીકર પર કાપડની જાળીવાળો રેડિયો સાંભળ્યા કરે. સિલોન રેડિયો મૂકે ત્યારે તો સિકલ લાપસી ખાતી થઈ જાય. “મારા સૈફું ઘર” એ અનેક વાર ડોક્ટરને કહેતા : “સૈફું ઘર આ સિલોન રેડિયો-સ્ટેશનથી પાંચ જ મિનિટ ! પણ જો જો ખૂબી, એ મારો બેટો અહીંનું આપણું વિવિધભારતી મૂકે !”

“તમેય સિલોન રહેતા હો તો !”

નજજુશેઠ શરમાઈ ગયા... “તો તો જો ત્યાં પકડાતું હોય તો આકાશવાણી રાજકોટ જ સાંભળું.”

બીજા આગલા દરદીઓને પતાવીને ડોક્ટર નજજુશેઠ પાસે આવ્યા. ફરી મોં ખોલાવ્યું, નજજુશેઠે સિસકારા બોલાવીને ઉપરનો સોનાના કવરવાળો એક દાંત આંગળી મૂકીને બતાવ્યો, સોજો-બોજો કંઈ હતું નહિ બસ જરીતરી હલતો હતો, પાડી નાખવા જેવું કાંઈ હતું નહિ પણ જીદ કરતા હતા એટલે દવા મૂકીને ત્રણ મિનિટમાં પાડી આપ્યો. અને ત્યાં રૂનું પૂમડું મૂકી દીધું. આસિસ્ટન્ટ પાસે ધોવડાવીને એક પડીકીમાં મૂકીને નજજુશેઠના હાથમાં મૂક્યો.

બંધ મોં હતું છતાં નજજુશેઠ અસ્પષ્ટ સ્વરે બોલ્યા : “ફી પછી મોકલી આપું છું, અત્યારે જાઉં, ક્યાંક પેલો થાકીને જતો ના રહે !”

કોણ હશે એ “પેલો” આટલો ઇમ્પોર્ટન્ટ માણસ ? ડોક્ટરને સવાલ પૂછવાનો પણ સમય ના રહ્યો, નજજુશેઠ પગથિયાં ઊતરી ગયા.

દવાખાનેથી ઘર બહુ દૂર નહીં, પણ આજે કામ સબબ બજારમાંથી નીકળવાનું છે. હાસ્તો વળી, સોનીની દુકાને જવું બહુ જરૂરી, મૂળ કામ તો એ જ.

સોની મહાજન જયેશ માણેકલાલ સ્વદાસની દુકાને જ જઈએ. બહુ પ્રામાણિક સોની, ગામ કરતાં બે રૂપિયા વધારે આપશે, ઓછા નહીં. કિસ્મતથી દુકાન ખૂલી જ હતી. ભારે ચીવટથી જયેશ સોનાના માલનો તોલ કર્યો, હિસાબ કર્યો અને કડકડતી નોટો ગણી આપી, પણ પૂછ્યું તો ખરું જ : “કેમ નજજુયાચા, કાંઈ બોલતા નથી ?”

જવાબમાં હવે થોડું બોલી શકાયું : “દાંત પડાવ્યો છે, દીકરા !”

“આઈસક્રીમ ખાઈને જાઓ,” જયેશ કહ્યું : “બહુ સારું લાગશે.”

“નહિ, નહિ, મને બહુ ઉતાવળ છે, ઘેર કોઈક રાહ જુએ છે.”

ઘેર પહોંચ્યા ત્યાં બહુ હાશકારો થયો. ના, ના, રાહ જોનાર ઉંબરો છાંટી ગયો નહોતો, છ વરસના ચીંથરેહાલ છોકરા સાથે નાનકડા ડ્રોઈંગરૂમના બારણા પાસે જ બેઠો હતો.

એ રૂમમાં દાખલ થયા. સોફા પર જરી પાછળ વધુ ટેકો દઈને બેઠા, ગજવામાંથી જયેશ આપેલો નોટોનો નાનકડો ચોડો કાઢ્યો. પેલાને નજીક બોલાવ્યો. એને બિચારાને હાથ લંબાવવાની સુધ પણ ના રહી. નજજુશેઠે એનો હાથ પકડ્યો. એની હથેળી ખોલી અને ચોડો એમાં મૂક્યો.

ગાલની અંદર સહેજ સણકો આવ્યો, છતાં એના પર હાથ દાબીને બોલ્યા : “આટલામાં તારી ઘરવાળીનું ઓપરેશન થઈ રહેશે ને ?”

એ તાજજુબ થઈને જોઈ રહ્યો. નજજુશેઠે કહ્યું : “ઘટે તો કહેજે.” વળી હળવેથી કહ્યું : “ફ્રિકર મા કરજે, હજુ ત્રણ દાંત બાકી છે.”

□

ટોપીઓ ભરતી સ્ત્રીઓ

■ ગિરીશ ભટ્ટ ■

મૂળ નામ તો લક્ષ્મી પણ એમાંથી લખમી થઈ જતાં શી વાર ? પચીસની જોબનવંતી ઉંમર... દેખાવડી, જરા અલ્લડ ને વાચાળ. અઢારે પરણી હતી રસિકને. સામેની ડેલીવાળી મોંઘીએ તેને પોંખી હતી, ટાંચકા ફોડતા દુખણાં લીધાં હતાં. ને લટકાના આશીર્વાદ પણ આપ્યા હતા : ‘જલદી જલદી દીકરાની મા થા.’

ને તે ખીખીખીખી હસી પડી હતી.

મોં પણ કાયમ મરકલું હોય, ને પગમાં ઝાંઝર.

આખો ખાંચો મેરાઈ-પા તરીકે ઓળખાય. દસ ઘર આમ ને દસ ઘર સામાં. ઢળતાં દેશી નળિયાંવાળાં છાપરાંઓ ને આગળ જાળીવાળાં જૂનાં મકાનો.

એક લક્ષ્મીના ઘરને પાકા વિલાયતી નળિયાં, ઓટલો, ચાર પગથિયાં ને રંગીન બારણું. બારીઓ પર પરદાઓ પણ ખરાં. અને અંદરનો સરસામાન પણ અલગ. પોચી પોચી પથારીવાળો મોટો પલંગ, અરીસાવાળું કબાટ અને ટેબલ પર, મુંબઈથી રસિકે આણેલું ગ્રામોફોન. લક્ષ્મી જાળવીને ખોલે, રજ સાફ કરે, રૂપેરી હેન્ડલમાં પિન ભરાવે, કબાટમાંથી રેકર્ડ કાઢે, સાડીના પાલવથી સાફ કરે.

દર્શકો મુગ્ધ બનીને જોયા કરે. એ જ ઘરોનાં છોકરાં છાબરાં હોય. ક્યારેક એકાદ સમવયસ્કા પણ હોય. લક્ષ્મી એકાદ મિનિટમાં ગ્રામોફોનને વાગતું કરી દે. ને ગીત સંભળાવા લાગે : ‘જીવન કી નાવ ના ડોલે; હા, એ તો તેરે હવાલે.’

આવતી-જતી સ્ત્રીઓના કાન સરવા થઈ જાય, મોં મલકી ઊઠે.

ને કોઈને વિચાર આવી જાય : ‘માળીને જલસાં છે. ઘણી મુંબઈમાં ફૂટપાથ પર ફૂટાતો હશે ને આને...’

રેકર્ડ તો એક જ હતી. પાંચ ગાણાં એક તરફ ને પાંચી બીજી તરફ. એકાદ સ્થાને પિન અટવાતી હતી. ને પછી ઘરર થાય એની રમૂજ. સહુને ખૂબ જ રસ પડે.

વીસેય ઘરોમાં આદમીઓ મુંબઈમાં. અહીં તો ભૈરાઓ ઊંચાઓ ને વૃદ્ધો. આવે અષાઢ, શ્રાવણમાં. શ્રાદ્ધ ઊતરતાં એક પછી એક, મુંબઈની વાટ પકડે.

આદમીઓ આવે ત્યારે ખાંચાની રોનક વધી જાય. અવરજવરો વધે. કોલાહલ વધે.

વાર્તામાં મુંબઈ હોય. શી રોનક મુંબઈની ? ઝળાંહળાં ! ભીડવાળા રસ્તાની બેય

તરફ ઊંચાં મકાનોની બારીઓ દેખાય. એમાં માણસો પણ હોય.

ને આકાશ તો ભાગ્યે જ ભળાય. અહીં બીજના ચન્દ્રમાનાં દર્શન કરીએ ને ? ત્યાં તો એવું કશું જ નૈ. કોઈને ટાઈમ જ ક્યાં હોય ઉપર જોવાનો ?

ને અવાજો પાર વિનાના. કેટલી ભીડ ? ને રેલ્વાઈ...?

અને ફેશનેબલ બૈરાંઓ ! કેવાં કપડાં પેરે ? અમે જ સીવી આપીએ.

દર ચોમાસે વર્ષનો બદલાય. ક્યારેક મોહમયી નગરી તો ક્યારેક દોજબ છે દોજબ - એવી ઉપમાઓ સરી પડે. વ્યક્તિએ વ્યક્તિઓ અલગ અલગ અભિવ્યક્તિઓ. સ્ત્રીઓ ઉપરતળે થયા કરે.

કેટલું વહાલ ઊપજે એ દિવસોમાં ? મેરાઈપા સમૂળગું બદલાઈ જાય. ઘરમાં નસકોરાં, બરાડા, હર્ષનાદો, ચીડો, પ્રેમ - એ બધું જ ઠલવાયા કરે.

આખો વિસ્તાર જાણે કે પૌરુષી અસર નીચે સંમોહિત થઈ જાય !

અમસ્તો ક્યાં એકેય ખોંખારોય નીકળતો હોય ?

વીસેય સ્ત્રીઓને ભાન કે આ પુરુષો મુંબઈમાં શું કરતા હતા. ફૂટપાથ પર... બે દુકાનો વચ્ચેની જગામાં તેમનાં સિલાઈ મશીન, ટેબલ ગોઠવાય. બસ, એ જ સ્થાન જ્યાં ગ્રાહકો આવે, માપનાં વસ્ત્રો અપાય, સૂચનાઓ અપાય, વસ્ત્રો સિવાઈ જાય ને ગ્રાહકો પાસેથી યથાતથા પૈસા લઈને વિદાય કરાય. આ જ આજીવિકાપ્રાપ્તિનું સ્થાન. વીસેય સંચાઓ હારમાં પડ્યા હોય. બીજાઓ પણ હોય - વાળ કાપવાવાળા, માલિસ કરવાવાળા, સૂરમો વેચનારાઓ, વેણીઓ વેચનારાઓ.

દુકાનવાળાઓ સાથે ગોઠવણ. રાતે સંચાઓ એ દુકાનના સામાન વચ્ચે ક્યાંય મેલી દેવાય.

ને આ વીસેય આસપાસની ફાવતી સસ્તી લોજ-વીશીઓમાં જમી લે.

રાતે... બેચાર ખોલીઓમાં આડાંઅવળાં ગોઠવાઈને નીંદર તાણી લે. પ્રારંભમાં મુશ્કેલીઓ પડી જ હતી. મેરાઈપાનાં ઘરો, પત્નીઓ, સુખો - યાદ આવી જતાં હતાં. પણ શું હતું ? પૈસા અહીં હતાં. સાંજે સો-બસો નો વકરો સહેજેય થતો હતો. આવું ક્યાં હતું મેરાઈપામાં ? રોજનું એકાદ કપડું માંડ સીવવાનું હોય. ને એમાં પાછી ઉધારી પણ હોય.

બસ... વળગી રહ્યા મહાગાંઠની જેમ. ધીમે ધીમે શહેર ગમવા લાગ્યું હતું. ખોલી જેવી ઓરડીમાં સરસ ઊંઘ આવી જતી હતી. વસ્ત્રો... સીવી સીવીને થાંભલા જેવા થયેલા પગોની વેદના ભૂલી જવાતી હતી. વીશીની જાડી રોટલીઓ પટ કરતી ગળે ઊતરી જતી હતી.

દર મહિને... મનીઓર્ડરો થઈ જાય ટપોટપ. વચ્ચે એકબે પોસ્ટકાર્ડ પણ લખાઈ

જાય. ઘડીભર ઘર ડોકાઈ જાય ભીની આંખોમાં, પણ બીજી પળે ગ્રાહક ઊભી હોય સામે. સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રો જ સીવે. બ્લાઉઝ, ઘાઘરાં, ફ્રોક એવું.

એકલદોકલ સ્ત્રી ભાગ્યે જ આવે. જે આવે એ ત્રણચારના ટોળામાં. બેને સિવડાવવું હોય - એ મૂંગી હોય, અને જેને ના સિવડાવવું હોય એ જ બોલ્યા કરે.

અર્ધું મરાઠી, અર્ધું હિન્દી. ને આ લોક પણ ગુજરાતી સહિત ત્રણેય ભાષાઓના પ્રયોગ કરે.

બે વાર નકો નકો થાય એ પછી માપ નક્કી થાય. રોડની સામેની વસ્તીમાંથી ગ્રાહકો આવે. મોટા ભાગની શ્યામ સ્ત્રીઓ. કોઈ વળી ઊજળી પણ હોય. પહેલાં લજજા અનુભવે ને પછી સતત બોલ્યા કરે.

વીસેયના ધંધા સરસ ચાલતા હતા. રસિકે... કાનજીને કહ્યું હતું : ‘બધુંય બૈરાંઓને ના કે’વું. શું સમજ્યો ?’

(૨)

મેરાઈપાના ખાંચામાં આદમીઓ સિવાય, બારેમાસ આવતા બે પુરુષો હતા. એક હુસેન ટપાલી ને બીજો કાન્તિ ટોપીવાળો. બધી સ્ત્રીઓ રાહ જોતી બેઠી હોય.

હુસેન ખાંચામાં પ્રવેશતાવેંત જ સાદ પાડે : ‘આવો જીવીબોન, કાશીબોન, લક્ષ્મીબોન, રસીલા, રમાબોન...! એય આવો ડેલીએ.’

ને એ સહુ દોડતી દોડતી ચહેરા પર હરખ સાથે ડેલીએ આવે. ડાબા હાથનો અંગૂઠો સળવળ થતો હોય, આંખો સામે પતિ દેખાતો હોય. કેટલીકને વાંચતા આવડતું હતું.

કાગળ, મનીઓર્ડરો અપાય. નોટોના થોકડા નીકળે ખાખી ખીસામાંથી. પેડ પર અંગૂઠા મુકાય. દરમિયાન એકાદી પાણીનો ગ્લાસેય ભરી લાવે હુસેન માટે. પૈસા... ગણાય ને બ્લાઉઝમાં મેલાય, પત્ર હોય તો છાને ખૂણે વંચાય.

સહુથી તગડું મનીઓર્ડર લક્ષ્મીને મળે. બીજીઓ નવાઈમાં ડૂબી જાય : ‘હું આટલા પૈસા ? રસિકભૈ બહુ કમાતા હશે ? આમ તો બધાંય સાથે જ સીવે છે. સામેની ગલીઓમાંથી આવતી સ્ત્રીઓ વસ્ત્રો સીવતી હતી ! તો કેમ આમ ?’

શંકાયે જતી કે તેમના ધણીઓ ઓછું મોકલતા તો નહીં હોય ને ? રસિક ભૈને આટલા ધુબાકા કેમ ? લક્ષ્મી હાથમાં નોટો રાખીને બે વાર ગણે. દરમિયાન હસ્યા કરે.

બીજીઓ નિસાસા નાખ્યા કરે. અરે, હુસેન પણ તેનાં લટકાં નિહાળ્યાં કરે.

ક્યારેક તે બોલે પણ ખરી : ‘હુસનભૈ, શું જોવો છો ? મને... ? કે પછી મારા પોલકાને ? મારા વરે સીવ્યું છે. મુંબઈની ફેશનવાળું. ખબર છે, લાઈનું લાગે છે મારા

વર પાસે સ્ત્રીઓની.

રસીલાને થોડો જવાબ મળ્યો પણ ખરો – આ તગડા મનીઓર્ડરોનો. તો શું તેનો પતિ દેશી બ્લાઉઝો સીવતો હશે ?

રસિકભૈ હોશિયાર તો ખરા. હા, લખમી કેવા ફેશનવાળા બ્લાઉઝ પે'રે છે ? ક્યારેક તો સાવ ઉઘાડી જ દેખાતી હતી. હુસેન ને કાન્તિભૈ તો આવે છે ને ? શરમ નૈ આવતી હોય ?

સમૂહમાં પણ આવો વિષય ચર્ચાઈ જાય. કેટલાં વિશેષણો વપરાય લખમી માટે ? સાવ નશરમી ! વેતા બળી !

(૩)

મેરાઈ-પામાં સતત પ્રવેશ કરતો બીજો પુરુષ – કાન્તિભૈ. દર રવિવારે સાઈકલ ચલાવતો આવે.

બે મોટા થેલાઓમાં પુરુષોએ પહેરવાની ટોપીઓ હોય, રંગીન ભરત ભરવાની કોકડીઓ હોય. અને ખીસામાં એક, બે, પાંચ, દસની નોટોની થપ્પીઓ હોય.

લખમી સિવાયની બધી જ સ્ત્રીઓ ટોપીઓ પરનું ભરતકામ કરે. દર રવિવારે જૂની – ભરત ભરાયેલી ટોપીઓ અપાય ને બીજી નવીઓ લેવાય.

કાન્તિભૈ બધી જ ટોપીઓ પર નજર ફેરવી લે, સંતોષ વ્યક્ત કરે, ગણે અને હિસાબ કરે.

બધું નોટમાં લખાય.

મેરાઈપાની સ્ત્રીઓ ખુશ ખુશ થઈ જાય. વરના પૈસા આવતા હોય પરંતુ આ તો આપકમાઈના. એનો આનંદ જ નોખો હોય. દિવાળી કેડે એના સંઘરામાંથી એકાદી જણસ ખરીદાય.

કાન્તિ સાથે ઘરોબો. ક્યારેક અંગત વાતો, વસવસા તેની પાસે ઠલવાઈ જાય, વિનોદેય થાય. પેલો સાંત્વનાઓ પણ આપે.

તેના માથા પર પણ આવી જ ભરત ભરેલી ટોપી. પણ જરા મેલી, આકાર વિનાની, જીર્ણ.

કોઈ સ્ત્રી મજાક કરે : 'ટોપીવાળા થૈને આવી જૂની ટોપી કેમ પે'રો છો, કાન્તિભૈ ?'

ને તે જવાબ દે : 'કેમ નથી વરતાતો આ ટોપીમાં ?'

એક લક્ષ્મી જ ટોપીઓ ના ભરે. ફેશનવાળાં વસ્ત્રો પહેરે, રેકર્ડ વગાડે, ક્યારેક નાચે.

કાન્તિ પાસેથી પસાર થાય ત્યારે ઉપાલંભભર્યું મોં મચકોડે.

(૪)

મેરાઈપાની સ્ત્રીઓના હાથમાં સોઈ-દોરા ને ટોપીઓ જ હોય. જ્યારે સમય મળે ને જીવ ટોપીમાં જાય, તરત પરોણી લેતીક... ભરત ભરવા લાવે. ટેરવાં પર લોહીના ઝાંખા પણ પડે. હસીને... ટેરવું દબાવી દે પાલવ સાથે. ક્યારેક તો પરસેવો ને લોહી ભેગાં પણ થઈ જાય. મૂળ ટોપી પર કશું ચોંટી ના જવું જોઈએ, ભરત સીધી લીટીમાં ધારની સમાંતરે ભરાવું જોઈએ.

કાન્તિભૈ... કશું ના ચલાવે.

આખો દિવસ ને અરધી રાત ટોપીમાં જ પસાર થઈ જાય.

ને રસીલા કહેતી હતી : ‘એય આખો જલમારો આ ટોપીયું પાછળ જ જવાનો. આપણને બીજું કંઈ દેખાવાનું જ નૈ. હસતાંય ટોપી ને રોતાંય ટોપી.

બીજી સહમત થઈ જતી : ‘બીજું આવડે છેય શું ? કાન્તિભૈની રાહ જોવાની, હુસેનનીયે જોવાની ને આપડા ધણીઓનીયે જોવાની.

કાશી તરત જ કહે : ‘ધણીઓ પણ આપડી વાટચું જ જોતા હોય ! કેવા અકરાંતિયા થઈને ઝળૂંબતા હોય છે આપડા પર ?’

ને સમૂહમાં હસાહસી થઈ જતી.

જીવી પાછી ટોપીઓ પર આવી જતી : ‘ને આપડા હાથો ત્યારેય ટોપીઓ ભરતાં હોય એમ હાલ્યા કરે. સખણાં નો રહે !’

‘અરે, મરશું ત્યારેય હાથો તો એમ જ હાલતા રે’વાના. કેટલાં વરસોથી ટોપીઓ ભરીએ છીએ ? ને છૂટવાનું થોડું છે ? મોંઘીમા પણ આટલાં વરસેય ભરે છે ને ? નજર નબળી છે પણ હાથ તો સરસ હાલે છે. ને આપડું પણ એમ જ ચાલવાનું.’

ને શાન્તિએ નવી દિશા તાકી હતી : ‘આપડી ટોપીઓ કેટલા આદમીના માથે ઢંકાઈ હશે ?’

રસીલાએ અવલોકનની વાત કહી હતી : ‘કાશીબુન, હવે કેટલાંક આદમી ઉઘાડમથ્થાય ફરે છે.’

ને શાંતિ પ્રસરી ગઈ હતી પરસાળમાં.

(૫)

શ્રાદ્ધ પક્ષ પછી મેરાઈપાના પતિઓ, એક પછી એક મુંબઈ જવા લાગે. ઉદાસી છવાઈ જાય. છેલ્લી રાતે સ્ત્રીઓ રડ્યા કરે, પતિસેવા કર્યા કરે. સાંત્વનાઓ, સૂચનાઓ અને ચરણસેવા.

‘અરેરે, ત્યાં તો આખો દિવસ મશીન ચલાવવાનું ? પગે ગોટલા ચડે તો ત્યાં કોણ તમારું ?’

પગ દબાવતાં દબાવતાં ચિંતાઓ વ્યક્ત થાય. શ્રાદ્ધ પક્ષ પછી મેરાઈપામાં કાગડાઓ પણ ના ઢૂંકે. પત્રો આવે, મનીઓર્ડરો આવે, સાથે મળીને વિલાપો થાય. હુસેનના ફેરા વધી જાય.

પાછું ધીમે ધીમે બધું પૂર્વવત્ બની જાય. એક બીજી વાત પણ લગભગ બને. એકાદ સ્ત્રી અચૂક ગર્ભવતી બની હોય.

આ વખતે રસીલા હતી. ત્રણ વર્ષની ટેણકી તો હતી ને આ નવું પગરણ થયું હતું. ચિંતા એકલી રસીલાને નહોતી. આખા મેરાઈપાને હતી. પુત્રી આવે તો ? બે થાય ! તો બે માંડવા ! તો શું થાય રસીલાનું ? પણ પુત્ર મળે તો, મેળ પડી જાય ! પણ આ કાંઈ રસીલાના હાથની વાત નહોતી. ને પીડા હતી એ જ.

ને એની ચર્ચા ઘરે ઘરે. એક લક્ષ્મી જ અપવાદરૂપ. વગાડ્યા કરે વાજું. ઠાઠથી હરેફરે.

પૃચ્છાય કરે રસીલાની : ‘એમ...? તબિયત સારી છે ને ? આવું જ બને છે દર વરસે; ખરું ને ?’

ને તેની ચર્ચા શરૂ થઈ જાય.

‘કેવી... પૂછપૂછ કરે છે ? છે તેને કશુંય ? પરણ્યે કેટલાં ધ્યાં ? મોંઘીએ પોંખી’તી તેને. શું હશે ? રાતી રા’ણની ફરે છે. રસિકો મનીઓર્ડરો મોકલે ને આ તનકારા કરે.’

‘કાશી, મખમલની તો પથારી છે ! જમીણકી જોઈ આવી છે. રૂપાળો છત્રીપલંગ છે.’ બીજી ટકોર કરતી.

‘હશે... લખમીમાં જ ખોટકો !’ ત્રીજી પૂરું કરતી.

તે એ સમયે જ કાશીના વરનો પત્ર આવ્યો હતો. પોસ્ટકાર્ડમાં કીડીના ટાંગા જેવા અક્ષરોમાં રસિક વિશેની આખી કથા ટૂંકમાં આલેખી હતી. રસિકો આડા રસ્તે ચડી ગયો હતો. તેની પાસે એક મોટરવાળી આવતી’તી. ગોરી પારસણ. રસિકોય રૂપાળો ને ? કપડાં સિવડાવવા આવતી’તી ને લટ્ટુ થઈ ગૈ રસિકા પર. રસિકેય ઓળઘોળ. સંચો મેલીને મોટરમાં બેસી જાય, છેક સાંજે પાછો આવે. ક્યારેક તો... છેક રાતે આવે. અમારે તેનો સામાન સંભાળવો પડે.’

કાશીએ એક પોસ્ટકાર્ડ તો વાંચીને ફાડી નાખ્યું હતું પરંતુ જમનાએ તેના વરનું પોસ્ટકાર્ડ લક્ષ્મીને જ હાથોહાથ આપ્યું હતું.

મેરાઈપામાં હાહાકાર મચી ગયો હતો. પછીનાં દૃશ્યોમાં લક્ષ્મી વચ્ચે રડમસ ચહેરે ઊભી હોય ને આખું ટોળું જાતજાતનાં સાંત્વનો આપતું હોય.

ખાનગી બેઠકોમાં લક્ષ્મી પ્રતિ નિંદારસ ઢોળાતો.

‘એ જ લાગની હતી લખમી.’

‘હવે વગાડ ગાણાં. ને નાચ આખા ઓરડામાં.’

‘રસિકભૈ કાંઈ અમથા અમથા આ મારગે ગ્યા હશે ?’

‘આપડા ધણીઓયે મુંબઈમાં જ છે ને ? છે એકેય એબ...? નૈ તો બૈરાવ આવતા હોય ને પોલકાં સિવડાવવા ? એમાં રૂપાળીઓ પણ હોય ને ?’

(૬)

ને સમાચાર મળ્યા કે લક્ષ્મી, હુસેન લાવતો હતો એ તગડાં મનીઓર્ડરો પાછાં મોકલતી હતી, ગ્રામોફોન વાજું વેચવા કાઢ્યું હતું, ઝાંઝરાં રમણીક સોનીને ત્યાં ગીરવે મેલ્યાં હતાં.

‘મરશે, એનાં કરમ.’ મોંઘીએ સમાધાન શોધ્યું હતું.

‘ચડે ઈ પડે.’ શાન્તિએ કહેવત ટાંકી હતી.

‘કેટલું ગુમાન હતું ? આપડે ટોપીઓ ભરીએ ને તે હસતી’તી !’

કાશીએ સમાપન કર્યું હતું.

ને બધી સ્ત્રીઓએ માથાં હલાવી અનુમોદન આપ્યું હતું.

‘મૂકો લખમીની વાતમાં પૂળો.’ એ વાક્યથી સમાપન થયું હતું.

ને એ પછી એ સ્ત્રીઓ ગર્ભવતી રસીલા ભણી વળી ગઈ હતી. ભૈ, તેનુંય પાધરું કરવું પડશે ને ? કેટલામાં જાય છે ? કીધું ને હલિમા ને ? હાથ કલીમાનો. ગમે તેવું હોય - કામ પાર પાડે. આડું હોય કે ગર્ભિણી કહડાતી હોય, હલીમા હસતી હોય. ફૂલ ઝરે એવું બોલતી હોય. હાથની કરામત. તેને જશ રેખા છે. મેરાઈપાની બધી જ સુવાવડો હલીમાએ કરી છે. હા, ઈ પેલા... સમુ આવતી’તી. ભલી બચારી. જે આપો ઈ હસીને લૈ લેતી !

રસીલાને પાંચમો જતો હતો.

શું કરાય અટાણે ? ખબર્યં છે ને ? ઢસરડા નો કરતી. હજીયે ટોપીઓ ભરે છે ? વરના મનીઓર્ડર આવે છે ને ? અને પોસ્ટકાર્ડ ? હલીમા ક્યારે આવી’તી ? શું કીધું એણે ?

છહો ચાલે છે. આમ તો સુવાણ છે. મનીઓર્ડરમાં વધારે આયવા ? મોકલે જ ને ? કાંઈ ઉપકાર કરે છે ? આપડે વેઠીએ તો ઈ એટલું તો કરે ને ? મૂક હવે ટોપીઓની પડચ. નો લેવી આ રવિવારે. ઈ તો આવશે ટોપી પે’રવાવાળો. ભગવાનનું રટણ કરેશ ને ?

હવે જ કાળજી રાખવાની. આ તો સાતમો કોઠો. નથી બોલાવવો વરને. આપડે છીએ ને ? આટલાં વેતર આયવાં. એકેય વાર આદમીની હાજરી હતી. ભલે મુંબીમાં

ટાંટિયા-તોડ કરે. કમાશે તારે અહીં પોચશે. ઝીણકી હેરાન નથી કરતી ને ? મોકલી દેવી મારે ત્યાં, પાટી-પેન લેને.

હલીમાની ગણતરી ખોટી નો પડે. વૈશાખ વદ કીધું ને ? અને રસોડામાં નો ગુડાતી. મારી વિદ્વડી શાક-રોટલી કરી આલશે. પંદરની થૈ. પલોટવી પડશે ને ? કાલ હવારે માંડવો આવશે. હારુ ક્યરું, ટોપીઓ બંધ કરી. ફરકે છે ને ? અરે, તારી હારે વાતુંય કરશે ! જોજે, તારી મનોકામના પૂરી કરશે ઉપરવાળો. ટોપી પે'રનારો જ આવશે તારા ખોળામાં.

હવે તો ભઈરા દી ! આજકાલ જ. અમે સૂશું તારી પાંગતે. અલી, લખમીય પૂછતી'તી તારા વાવડ. મોંઘીમાએ કીધું. આવવાની છે તારી પાસે.

રસીલા, શું થાય છે તને ?

(૭)

રસીલાને ત્યાં આખો મેરાઈ પા ઊમટ્યો હતો. ચહેરાઓ પર હરખ માતો નહોતો.

ટોપીઓ ભરતી'તી ને આયવો ટોપીવાળો ! હલીમા બાકી ભારે પાવરધી. ઇસ્પતાલે ગ્યા હોઈ તો પેટ ચીરવું જ પડે. સમું વેતર આવી ગ્યું ને ? સાડલો, પાંચ રૂપિયા - બધું દીધું લેખે !

રસીલાથી નવરી થયેલી સ્ત્રીઓએ જોયું તો લક્ષ્મી બારણામાં બેઠી બેઠી ટોપીઓ ભરી રહી હતી. તેનો ઝાંઝર વિનાનો પગ ડોલી રહ્યો હતો.

18

નાભિનાળ

■ ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ ■

આજે મારું નાનકડું ગામ મારી જીવનચર્યાની બહાર નીકળી ગયું છે, પણ જ્યાં મારા શૈશવને લાડ મળેલાં એની ધરતીના કણેકણ સાથે મારા અસ્તિત્વનો સંબંધ છે. હું એના સ્મરણમાત્રથી રણઝણી ઊઠું છું – એ સ્મૃતિઓ જ મને સંપૂર્ણ નગરવાસી થવા દેતી નથી. ગામનાં તળપદ ઝરણાંએ મને જે ભીંજવ્યો છે એની તોલે ભદ્રસાગર ક્યાંથી આવી શકે ?

કહું ? ગુજરાતના નકશામાં મારા ગામનું નામ નથી. ક્યાંથી હોય ? નામની એને તમા પણ ક્યાં છે ? ગાંધીનગરની કેડયમાં બેઠું છે. ત્યારે તો ગાંધીનગર જેવું નામ પણ ક્યાં પડ્યું હતું ? ત્યાં તો ભરચક આંબાવાડિયાં અને લીલાંછમ ખેતરો વટ્ટભેર ઊભાં હતાં. એ નગરના વસવાટે ખેતર જ ન રહેવા દીધાં, આંબા તો કેરી સમેત વઢાયા અને પછી એ નગરીની આગથી અહિંસાના પૂજારી ગાંધીનું નામ રખાયું. એ નગર ગાંધીનગર કહેવાયું. એ નગરથી થોડેક છેટે માણસા જવાના માર્ગે આગળ જાઓ તો રસ્તામાં વાસણિયા મહાદેવ આવે, જ્યાં હનુમાન ઊંચા થઈને સઘળાં પરિવર્તનો નિહાળતા દેખાય. બસ એ મહાદેવ છોડો એટલે તરત બાલવા ચોકડી આવે. એ ચોકડીથી ગોઝારિયા રોડ પકડો એટલે પહેલું સ્ટેન્ડ આમજા અને બીજું સ્ટેન્ડ નાદરી. એ મારું ગામ. એ ગામે પહોંચવા માટે ત્યારે રોડ નહોતા. હું વાત કરું છું ૧૯૬૦ની... નેળિયા મારગે પહોંચાતું... માણસાનું નેળિયું... રૂપાલનું નેળિયું... ગોલથરાનું નેળિયું... સોજાનું નેળિયું અને ધધૂનું નેળિયું... આ નેળિયામાં વટેમારગુ થઈને ચાલવાની જે મજા હતી ! ગાડું હોય હૂબહૂ તો... ટ્રેક્ટર, એ તો પછી આવ્યાં... બસ પણ એક-બે આવે. ગામમાં નહીં દવાખાનું, નહીં નિશાળ... નહીં દુકાન, નહીં ઘંટી, નહીં લાઈબ્રેરી. માત્ર પાણીનો હવાડો... ખેંચીને પાણી કઢાય એનો ગામકૂવો. એક મહાદેવનું અને રામભગવાનનું મંદિર... આકર્ષણ જન્મે કે વટ્ટ પડે એવું નોંધપાત્ર કશુંય નહીં. ગામમાં ગણતરીબાજો છે, ભૂવા છે, દોરા-ધાગા કરનારા છે. ઓલિયા, ભોળિયા માણસો પણ છે. ઝાઝા જુહા અને થોડા સાચા માણસો છે. આમ જુઓ તો ભોળા શંભુ જેવો શંભુ મેળો છે ત્યાં. તેમ છતાં ગામનું મને ગૌરવ છે.

જો તમારે નજીકમાં નજીક રેલવે સ્ટેશને જવું હોય તો ઉનાવા અથવા મકાખાડા જવું પડે. ત્યાંથી એક-બે ટાઈમે જતી રેલગાડી મળે. એ પણ કેવી ? પાંચ-સાત ડબ્બાની... ઠંચૂક-ઠંચૂક ચાલતી... ગાડીમાં બેસે પણ કોણ ? માણસો ઓછાં... મોજથી વાતો કરતાં ગળે બાંધેલી ઘૂઘરી રણકાવતી બકરી જેમ વાડામાં દાખલ થાય એમ ગાડી આવે ને જાય. ભખ-ભખ... કરતી ઊપડે એટલે ખબર પડે કે એ આવીને ગઈ... સાંધાવાળો હોય... ઝંડીવાળો હોય, સ્ટેશન-માસ્તર બાકીના સમયમાં માખી મારતો હોય. એવો નવરો ધૂપ. એવે સમયે ગામનાં વૃક્ષો, ખેતરો, કૂતરાં આપણી સાથે આત્મીયતા કેળવતાં હોય....

ગામના ભગતના ઘરે ખાવાના દાણા ન હોય પણ એની ભજનવાણીનો શબ્દ તમને ફકીર બનાવી દે તેવો ખમીરવંતો. એ ભજન ક્યાંથી ભૂલી શકાય ? ગામના મંદિરના બાવાજી પણ એવા નવરા... બે ટાઈમ આરતી કરી જાણે કેવળ. પછી બાવાજી પણ બાજી રમે. એ બાવાજીને પણ પોતીકી માયા. એ માયાની સમસ્યાઓ.... બાવાજીની સમસ્યાઓ પણ ગામની સમસ્યા બની જાય. હવે હું નગરજીવનમાં જોઉં છું ત્યારે સંકડાશનો પરિચય થાય છે એવું ગામડામાં કેમ નહીં હોય એવો વિચાર આવે છે. કેટલીક મૂંઝવણો મારે તમારી સામે મૂકવી છે – ઉત્તર મને મળતો નથી, તમારી પાસે એ ઉત્તર હોય તો જણાવજો. મારા ગામમાં કંઈ દૈવી પુરુષો નહોતા વસતા કે નહોતા વસતા ભણેલા-ગણેલા કોઈ ભદ્ર પુરુષો. મારું ગામ તો એક ગામ સંપૂર્ણ અભાવો વચ્ચે જીવે. ન ગામમાં ઘંટી, ન દુકાન, ન દવાખાનું, ન પાણીના નળ. તેમ છતાં એ ગામમાં મહેમાન આવતા, માણસો બીમાર પડતા, બહારથી માથે ઉપાડી પાણી લાવી ઢોર-ઢાંખરને પિવડાવાતું... કોક બીમાર પણ પડતું... સાજું પણ થઈ જતું... એમ છતાં આજની તુલનામાં એ અગવડો અગવડો લાગી જ નથી. બલકે જીવનનો આનંદ ત્યારે હતો એવો આજે કેમ નહીં હોય એનો પ્રશ્ન થાય છે. અભાવો વચ્ચે જે આનંદ હતો, જે સદ્ભાવ હતો એ ક્યાં છૂ થઈ ગયો ? ભાઈઓ ઝઘડતા, અબોલાય લેતા, કોઈના પ્રસંગે રિસાતા, ન કરવા જેવું ખોટું કરતા... એ બધા કંઈ દેવ તો નહોતા જ... તેમ છતાં જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે એમનામાં ક્યાંથી ભાઈચારાનું ઝરણ ફૂટી નીકળતું ? એની વાત હજુ સમજાતી નથી. હું જન્મ્યો મારા ગામમાં, છ-સાત વર્ષ મોટો થયો, પછી દસકો રહ્યો... પણ પછી લગભગ પાંચેક દસકા શહેરમાં રહ્યો છું. ગામમાં જેટલા ઓળખે એનાથી અધિક માણસોનો શહેરે પરિચય કરાવ્યો છે. ઘણી સગવડો મળી છે... તેમ છતાં કોઈ મારું વતન પૂછે છે અથવા તો કોઈ મારા ગામ વિશે વાત કાઢે છે ત્યારે કેમ સભાન થઈ જાઉં છું... કેમ ગૌરવ લઉં છું ? કોઈ કહે તમે ક્યાંના ? તો આનંદની જગ્યાએ શા માટે ‘નાદરી’ ઉત્તર આપું છું... મને સમજાતું

નથી. ગામમાં કોઈની ભેંસ કે કોઈનો બળદ મૃત્યુ પામતાં ત્યારે મારાથી કેમ રડી પડાતું ? નથી સમજી શક્યો ? ગામના ગોર, ગામનો સુથાર, ગામનો મજૂર, ગામનો ખેડૂત શા માટે યાદ આવે છે ? ભૌમિતિક આકૃતિ વગરના ગામનું આટલું આકર્ષણ શા માટે ?

દીકરાને પરણાવવાની વાત આવી, પરણાવતી વખતે સામાવાળાએ ગામ પૂછ્યું તો એ બંધ ઘરવાળા ગામનું નામ મેં કેમ આપ્યું ? મારા મૂળ ગામના નામથી વેવાઈ શું પામ્યા હશે ? ગામમાંથી તેમણે મારા વિશે માહિતી મેળવી હશે ? એના કરતાં વધારે માહિતી તો શહેર પાસે છે - ગામમાં મારા દીકરાને તો કોઈ ચહેરેમહોરેય ઓળખતું નથી તેમ છતાં સૌ સાગમટે બેઠાં હોય ત્યારે સ્વજનોની વચ્ચે હું મારા ગામનું ગૌરવ કેમ લઉં છું ? ગામની કુળદેવીને પગે લગાડવા માટે દીકરાને સજોડે શા માટે લઈ જાઉં છું ? એવા તો કયા ગુણે ગામનું આકર્ષણ મારામાંથી તદ્દન કેમ નામશેષ થતું નથી ? ગામ મારા ખબર-અંતર પૂછે છે. ગામની ધૂળ મારાપો વ્યક્ત કરે છે. આત્મીયતાથી બંધાઈ જાઉં છું એના કણકણમાં. ગામ જ મારા આયખાનો થાક ઉતારે છે. હું ગામમાં જાઉં ત્યારે કોઈ ઓળખે કે ન ઓળખે - ગામ મારી પીઠ પસવારે છે.

હું મારા મૃત્યુનો વિચાર કરું છું ત્યારે પણ મને થઈ આવે છે - દીકરાઓ શું કરશે ? હું એમને અગાઉથી કહી રાખું કે, 'ભાઈ, આ તો પારકો પરદેશ... મારી માટી ગામમાં લઈ જજો.' આવાં વિધાનો કરવા પાછળ કયું પ્રયોજન હશે મારું ? મને લાગે છે કે જે બળે પરમાત્મામાંથી વિખૂટો પડેલો આત્મા પુનઃ પરમાત્માની જ ઝંખના કરતો હોય છે. બસ એ જ રીતે અને એ જ બળે મારું અસ્તિત્વ મારા ગામની, મારા કુળની, મારી અસલી માટીની પોકાર કરતું હશે કે શું ? વ્યક્તિથી ભલે ગામ ઓળખાતું હોય, એવું ક્યારેક બને પણ ખરું, પણ બહુધા તો ગામથી જ માણસ ઓળખાય છે. એનાથી જ એનું સમાજમાં મૂલ્યાંકન થાય છે. ખરેખર તો ગામ એટલે વ્યક્તિની ખાનદાનીનું લોહી, એનાથી જ વ્યક્તિની ઓળખ થાય છે.

જેસુ સ્ટુઅર્ટ (Jesse Stuart)

જેસી સ્ટુઅર્ટનો જન્મ અમેરિકાના કેનટકી રાજ્યના રીવર્ટન પાસેના એક નાના ગામમાં ઈ. સ. ૧૯૦૭માં થયો હતો. વતનથી દૂરની કોઈ કન્ટ્રી સ્કૂલમાં એના શિક્ષણનો આરંભ થયો. એ ખચ્ચર ઉપર બેસીને અથવા પગે ચાલીને સ્કૂલે જતો. કુટુંબમાં એના કામની જરૂરિયાત ઊભી થતાં ૧૧ વર્ષની ઉંમરે એનો અભ્યાસ બંધ થયો, પણ ૧૫મા વર્ષે એને ફરી અભ્યાસ કરવાની તક મળી. લિંકન મેમોરિયલ યુનિવર્સિટી સુધી અભ્યાસ ચાલુ રહ્યો.

વ્યવસાયમાં એનાં બે મુખ્ય ક્ષેત્રો ખેતી અને શિક્ષણ. કેનટકીના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં એના ૫૦૦ એકરના ફાર્મ ઉપર જીવનભર એણે એક ખેડૂત તરીકે કામ કર્યું. સાથે સાથે જીવનનાં ૨૦ વર્ષ એણે શિક્ષણનું કામ કર્યું. એની આ પ્રવૃત્તિનો આરંભ કેનટકીના એક ઓરડાની ગામઠી શાળાના શિક્ષક તરીકે થયો. એ પછી એણે જુદાં જુદાં પદ અને હોદ્દા પર શિક્ષણનું ઘણું કામ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૯૩૪માં એનું પ્રથમ પુસ્તક – ‘The Man with a Bull Tongue Plow’ કાવ્યસંગ્રહના રૂપમાં પ્રગટ થયું. પછી તો એણે ઘણી ટૂંકી વાર્તાઓ લખી. ‘The Man of the Mountain hills’ અને ‘Tales from the Plum Grove’ એના જાણીતા વાર્તાસંગ્રહો છે. એને થોમસ જેફર્સન સર્ધર્ન એવોર્ડ મળ્યો હતો. અને એક વર્ષ માટે યુરોપ-ભ્રમણ માટેની ગ્યુગેઈનહેમ ફેલોશિપ મળી હતી.

એણે આત્મકથા પણ લખી છે. આ ‘Split Cherry Tree’નો અનુવાદ છે.

ભાંગેલું ચેરી વૃક્ષ

લે. જેસી સ્ટુઅર્ટ, અનુ. મોહનલાલ પટેલ

મેં પ્રોફેસર હર્બર્ટને કહ્યું : ‘સ્કૂલના સમય પછી કામ કરવા માટે બે કલાક રોકાવામાં મને વાંધો નથી, પણ એના કરતાં તમે મને શારીરિક શિક્ષા કરીને વહેલો ઘેર જવા દો એવું હું ઇચ્છું છું. હું બે કલાક મોડો ઘેર જઈશ એટલે મારા પિતા મને માર્યા વિના રહેવાના નથી.

પ્રોફેસર હર્બર્ટ બોલ્યા : ‘હવે તું શારીરિક શિક્ષા માટે ઘણો મોટો ગણાય. ચેરીના ઝાડ પર ચઢીને એને ભાંગવા માટે મારે તમને શિક્ષા કરવી પડે એની તમને છોકરાઓને ખબર હોવી જોઈએ. તારા સિવાય પાંચેય છોકરાઓએ એક એક ડોલર ભરી દીધો છે. તું એકલો જ એ ભરવામાં બાકી છે. તું એક ડોલર ઉછીનો મેળવી શકે એમ નથી ?

‘ના, હું એ મેળવી શકું એમ નથી એટલે મારે શિક્ષા ભોગવવી રહી. હું એનો ઝટ નિકાલ ઇચ્છું છું.’

પ્રોફેસર હર્બર્ટ મારી સામે જોયું. એ બહુ મોટા માણસ છે. એમણે રાખોડી રંગનો સૂટ પહેર્યો હતો. એમના માથાના વાળના રંગ સાથે એનો બરાબર મેળ બેસતો હતો.

મેં પ્રોફેસર હર્બર્ટને કહ્યું : ‘તમે મારા પિતાને જાણતા નથી. એ જુનવાણી માણસ છે. અમે એકવીસ વર્ષના થઈએ ત્યાં સુધી એ અમારું બરાબર ધ્યાન રાખે છે. ‘દંડાનો ઉપયોગ ન કરો તો તમે છોકરાને બગાડી મૂકો છો.’ એ કહેવતમાં એ માને છે. ચેરીના ઝાડવાળી વાત કેમેય કરીને હું એમના ગળે નહીં ઉતારી શકું. અમારા લોકોમાં હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થનાર હું પહેલો અને એકલો છું.

પ્રોફેસર હર્બર્ટ કહ્યું : ‘તારે આજે અને આવતી કાલે સ્કૂલ છૂટ્યા પછી બબ્બે કલાક રોકાઈને શિક્ષા ભોગવવી તો પડશે જ.’ આટલું કહી ખુલાસો કરતા હોય એમ એ બોલ્યા : ‘હું તને એક કલાકના રૂપ સેન્ટ લેખે મહેનતાણું ચૂકવીશ. કામમાં તારે શાળાના વર્ગોનાં ભોંયતળિયાં વાળીને સાફ કરવાનાં થશે. વર્ગોની બારીઓ સાફ કરવાની અને એમાંનાં કાળાં પાટિયાં ધોવાનાં થશે. તારી વતી એક ડોલર હું ભરીશ.

આમ શાળા છૂટ્યા પછી મારે કામ કરવાનું નક્કી થયું.

હું કામ કરતો હતો એ વખતે મને આવા આવા વિચાર આવવા લાગ્યા : ‘અમે પેલા ચેરીના ઝાડ ઉપર ચઢ્યા જ શું કામ ? એને શા માટે ભાંગ્યું ? અમે છ જણ

વર્ગના સમૂહમાંથી જુદા પડીને ટેકરીઓ તરફ ભાગ્યા શા માટે ? એક નાની સરખી ગરોળી પાછળ અમે છ જણ નાના એવા ચેરીના ઝાડ ઉપર શા માટે ચઢ્યા ? ચેરીનું ઝાડ ચિરાઈને અમને લઈને કેમ ભાંગ્યું ? એણે મજબૂત હોવું જોઈતું હતું. ચેરી ભાંગ્યું એ વખતે જ એનો માલિક ઈફ કારબટ્ટી એ વિસ્તારમાં ભોંય ખેડતો હતો. એણે અમને પકડી પાડ્યા અને અમારાં નામ જાણી લીધાં. ઝાડ ભાંગ્યા બદલ છ ડોલર વસૂલ કરવાનું વિચારવાને બદલે કશું ન લેવાનું નક્કી કરીને એ સારો માણસ કેમ ન નીવડ્યો ?

મેં સ્કૂલ છોડી ત્યારે છ વાગ્યા હતા. ઘેર પહોંચવા માટે મારે છ માઈલનું અંતર કાપવાનું હતું. હું ઘેર પહોંચું ત્યારે સાત તો ક્યારનાય વાગી ચૂક્યા હોય. ઘેર પહોંચું ત્યારે મારા ભાગનું બધું કામ કરવાનું બાકી હશે. પિતાજી અને હું સાંજ પછીનું બધું કામ પૂરું કરીએ છીએ. સાત ગાયોને દોહવાની. ઓગણીસ પશુઓને ખવડાવવાનું. ચાર ખચ્ચર અને પચીસ ડુક્કર. દીવાલમાં તાપણાં (Fire Place) અને ચૂલામાં રાંધણાં માટે બળતાણ કાપવાનાં. કૂવામાંથી પાણી ખેંચવાનું... હું ઘેર પહોંચું ત્યારે પિતાજી આ બધું એકલા હાથે કરતા હશે. આના કારણે એ મગજ ગુમાવી બેઠા હશે.

હું ઘર તરફ ભાગ્યો. અંધારામાં પાંદડાં વિનાનાં વૃક્ષો નીચે દોડતો હતો અને ટેકરીઓ ઉપર ઝડપથી ચઢતો હતો અને એમના ઉપરથી દોડીને ઊતરતો હતો. જમીન ઠરવા લાગી હતી. મારે ઉતાવળ કરવાની હતી. દોડવું પડતું હતું. ટેકરીઓની હારમાળા પાર કરીને હું ઘાસના મેદાન સુધી પહોંચ્યો. ઠંડો પવન મારા ચહેરા પરના પરસેવાને સૂકવી દેતો હતો. હું ઘાસના મેદાન સોંસરો દોડીને ઘેર પહોંચ્યો.

ઘરમાં પ્રવેશતાં જ મેં મારાં પુસ્તકો ફેંકી દીધાં અને પશુઓના ખાણની વ્યવસ્થા માટે દોડીને કોઠાર સુધી પહોંચ્યો. મેં કપડાં બદલવાની તમા રાખી નહીં. કોઠારે પહોંચ્યા પછી મેં જોયું કે પિતાજી ઢેર માટે જમીન ઉપર ખાણ પાથરી રહ્યા હતા. આ મારા ભાગનું કામ હતું. પિતાજીને મેં કહ્યું : ‘પા, એ તમે રહેવા દો; હું કરી દઈશ. મારે જરા મોડું થઈ ગયું છે.’

‘તું મોડો છે એ હું જોઈ શકું છું.’ કહી એમણે મારી સામે જોયું. એમની આંખોમાં આગ ભડભડતી હતી. એમણે કહ્યું : ‘દુનિયાની કઈ તાકાતે તને રોકી રાખ્યો ? કામમાં મદદ કરી શકે એવો એક જ છોકરો અને તે આમ દગડાઈ કરી રહ્યો છે ! જરા સમજણો થા.’

હું કંઈ બોલ્યો નહીં. સ્કૂલમાંથી હું કેમ મોડો આવ્યો એ વિશે હું કશું કહેવા માગતો નહોતો.

પિતાજીએ ફરી એક વાર મારી સામે જોયું અને બોલ્યા : ‘રાત પડ્યે તું કેમ

આવ્યો એ મને કહે, નહીં તો હું તને અહીં જ ઢિકોરી (કઠણ લાકડાવાળું એક વૃક્ષ)ની લાકડીથી ફટકારીશ.’

પિતાજી આગળ હું જૂઠું બોલી ન શક્યો. એ શાળામાં જઈને આ અંગેની ખાતરી કરે ત્યારે મારી સ્થિતિ વધારે કફોડી થાય. મેં એમને કહ્યું : ‘મારે સ્કૂલના સમય પછી ત્યાં રોકાવું પડ્યું હતું.’

‘નિશાળના સમય પછી તારે કેમ રોકાવું પડ્યું હતું ?’

મેં કહ્યું : ‘અમારો જીવશાસ્ત્રનો વર્ગ વગડાના પર્યટને ગયો હતો. વર્ગના અમે છ જણા બધાથી જુદા પડીને એક ખેતરમાં પહોંચી જઈને એક ચેરીના ઝાડ ઉપર ચઢ્યા હતા. ઝાડનું ડાળું ચિરાયું અને ઝાડ ભાંગ્યું. આ નુકસાનના કારણે અમારે ચેરીના માલિકને છ ડોલર આપવાના થયા. અમારે એક એક ડોલર આપવો પડે એમ હતો. હું ન આપી શક્યો એટલે પ્રોફેસર હર્બર્ટ મને શાળાના સમય પછી કામ કરવાનું સોંપ્યું છે. એક કલાકના પચીસ સેન્ટ લેખે બે દિવસ બંબે કલાક કામ કરવાનું થાય. આજે બે કલાક કામ કર્યું. કાલે એ પ્રમાણે કરવાનું છે.’

‘તું સાચું કહે છે ?’

‘હું સાચું જ કહું છું. તમે ત્યાં જઈને ખાતરી કરજો.’

‘હું સવારે એ જ કરવાનો છું. તમે લોકોએ કોનું ઝાડ ભાંગ્યું છે ?’

‘ઈંફ કારબટ્ટીનું ચેરીવૃક્ષ.’

‘ઈંફ કારબટ્ટી તો હાઈસ્કૂલના સ્થળથી ચાર માઈલ દૂર રહે છે. ત્યાં જઈને તમે શું કરતા હતા ? નિશાળવાળા તમને નિશાળમાં ચોપડીઓનું ભણાવતા નથી ? એ લોકો તમને નિશાળમાંથી બહાર કાઢીને ડુંગરાળ જગ્યામાં લઈ જાય છે ? જો એમ જ હોય તો હવેથી હું તને ઘેર જ રાખીશ. અહીં તને આપી શકાય એવું ઘણું કામ છે.’

મેં કહ્યું : ‘પા, હવે વસંત ઋતુનો આરંભ થવા માંડ્યો છે. જીવડાં, સાપ, ફૂલ, ગરોળીઓ, દેડકાં અને વનસ્પતિના છોડની અભ્યાસ માટે જરૂર પડવાની છે. આજે મજાનો ચોખ્ખો દિવસ હતો એટલે આમાંનું થોડુંક મેળવી લેવા બહાર વગડા અને ખેતરોમાં નીકળ્યા હતા. એક ચેરીના ઝાડ ઉપર એક ગરોળીને તડકો ખાતી અમે જોઈ અમે છ છોકરા એ ગરોળીને પકડવા એકીસાથે એ ઝાડ ઉપર ચઢી ગયા અને ઝાડ ભાંગ્યું. ઈંફ કારબટ્ટી નજીકમાં જ ખેડ કરતો હતો. એ ધસી આવ્યો અને અમારાં નામ મેળવી લીધાં. ઈંફને છ ડોલર આપવાનું નક્કી થયું. પાંચ છોકરાઓએ એમના ડોલર આપી દીધા. મારો ડોલર પ્રોફેસર હર્બર્ટ આપ્યો અને મારે આ કામ કરવાનું થયું.’

પિતાજી બોલ્યા : ‘હું સવારે જાતે આવીશ અને તપાસ કરીશ. પ્રોફેસર આ પ્રદેશના નથી. સવારે હું એમને મળીશ. પુસ્તકોને પડતાં મૂકીને છોકરાઓને ટેકરીઓમાં ભમતા કરવા એ કયા પ્રકારની નિશાળ છે ?’

મેં કહ્યું : ‘પા., મહેરબાની કરીને ત્યાં ન જતા. મને ૫૦ સેન્ટ આપો એટલે બધી વાત ઊકલી જશે. તમે ત્યાં જાઓ એવું હું ઇચ્છતો નથી. પ્રોફેસર હર્બર્ટ સાથે ઊંચા સાદે બોલવાનું થાય તે પણ હું નથી ઇચ્છતો.’

પિતાજી બોલ્યા : ‘વૃદ્ધ બાપથી શરમાય છે, કેવ ? તું મારા કરતાં સારું જીવન જીવે એ હેતુથી સખત કામ કરીને મેં તને ઉછેર્યો અને હાઈસ્કૂલમાં ભણવા મૂક્યો છે.’

પિતાજીના નિર્ણય પછી એક વાર તો મને એવો વિચાર આવી ગયો કે જેટલી બની શકે એટલી વધારે ઝડપથી કોઠારની પેલી પારનાં જંગલોમાં ભાગી જાઉં. ઘર અને નિશાળ છોડીને એવો નાસી જાઉં કે કોઈ મને શોધી ન શકે. હું પિતાજીના સાથમાં સ્કૂલે નહીં જઈ શકું. એમની પાસે પિસ્તોલ હોય અને કદાચ પ્રોફેસર હર્બર્ટને એ ભડાકે દઈ દે ! પિતાજી શું કરે એ કહેવું અઘરું છે. હું કદાચ એમને એમ કહી શકું કે તમારા વખતમાં નિશાળ જ્યાં હતી ત્યાં આજે નથી. ટેકરીઓમાં એનું ઠેકાણું બદલાયું છે. પણ એ નહીં સમજે. હું એમ કહી શકું કે અમે દેડકાં, પક્ષીઓ, સાપ, ગરોળીઓ, ફૂલ અને જીવડાં વિશે ભણતા હતા તો એ પણ એ નહીં સમજે. હું ઘેરથી ભાગી જાઉં તો પિતાજીને એનું કંઈ લાગશે નહીં. એ પ્રોફેસર હર્બર્ટને મળશે જ. એ તો એમ જ માનશે કે શાળા અને પ્રોફેસર હર્બર્ટ જ મને ઘેરથી ભગાડ્યો છે.

ભાગી જવાની જરૂર નથી. મારે રહેવાનું છે. પશુઓના ખાણનું કામ પૂરું કરવાનું છે. અને આવતી કાલે સવારે પિતાજી સાથે સ્કૂલે જવાનું છે.

આકાશમાં ઠંડા માર્ચ મહિનાનો ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો હતો. ચંદ્રના અજવાળામાં મેં મારું કામ પૂરું કર્યું. ઘેર મારે કેટલું કામ કરવાનું હોય છે એ પ્રોફેસર હર્બર્ટ જાણતા નથી. જો એ જાણતા હોત તો એમણે મને શાળાસમય પછી રોકી રાખ્યો ન હોત. ચેરી વૃક્ષના દંડ રૂપે મારા ભાગે ભરવાનો થતો એક ડોલર એમણે મને ઉછીનો આપ્યો હોત. એ કદી ટેકરીઓના નિવાસી નહોતા એટલે ટેકરીઓમાં રહેતા અને હાઈસ્કૂલમાં ભણતા છોકરાઓને કઈ રીતે કામ કરવું પડે છે એની એમને ખબર નથી. હવે એ એક પ્રાદેશિક હાઈસ્કૂલમાં ભણાવે છે જ્યાં ટેકરીઓમાં વસતા છોકરાઓ અભ્યાસ કરે છે.

મારું કામ પૂરું કર્યા પછી હું ઘરમાં ગયો અને મારું સાંજનું ખાણું ખાધું. એ ઠંડું થઈ ગયું હતું.

પિતાજી અને મોમ જમી ચૂક્યાં હત્યાં. આગળના રૂમમાં વાતો કરતાં બેઠાં હત્યાં. પિતાજી મોમને શાળાએથી મારા મોડા આવવાની વાત કરી રહ્યાં હતા.

રાત્રે મારે બધી ગાયો દોહવી પડી. મારે લાકડું કાપવું પડ્યું. આખો દિવસ જમીન પરના રઝળપાટ પછી આ કામ બહુ અઘરું લાગ્યું.

પિતાજી અને મોમ વચ્ચેની વાત મારા કાને પડતી હતી. પિતાજીને મોમે કહ્યું : ‘જુઓ લસ્ટર, એ ઝંઝટથી તમે દૂર રહો. વગર જોઈતી ઉપાધિ ઊભી કરશો નહીં. તમે એવું કંઈ કરશો તો તમને જેલ પણ થાય. તમે એમાં કાપદાની ચુંગાલમાં સપડાશો. તમે ત્યાં જાઓ પણ બીજું કંઈ કર્યાં વગર પ્રોફેસર અને બધા વિદ્યાર્થીઓની સમક્ષ ડેવને શિક્ષા કરજો.’

પિતાજી બોલ્યા : ‘હું અહીં જે કરી રહ્યો છું એ પ્રોફેસર જાણતા નથી. હું એમને બતાવી આપીશ કે એક છોકરાને રોકી રાખીને બીજા બધા સાથે નિર્દોષ હોય એ રીતે જતા કરવા એ વાજબી નથી. મારો છોકરો બીજા છોકરાઓ જેવો ભલોભોળો છે. બંદૂકની ગોળી ગમે તે માણસના શરીરમાં કાણું પાડે એમ શાળાના શિક્ષકના શરીરમાં પણ કાણું પાડી દેશે. એ મને એવું કશું કરી શકે એમ નથી. હું આ માટે પહેલ કરીશ. હું સવારે પહેલો ત્યાં પહોંચી જઈશ અને માંકણ કે જીવડાંને કેવી રીતે ભણાવાય છે એ જોઈશ. ભગવાનના સર્જનનાં ગરોળીઓ, દેડકાં વગેરેનો શિકાર કેવી રીતે થાય છે એ જોઈશ. આખા પ્રદેશમાં રઝળપાટ અને એક ગરોળીની પાછળ ચઢીને ચેરી વૃક્ષનું નિકંદન કેવી રીતે થાય છે તે જોઈશ. વૃદ્ધ ઈફ કારબટ્રીએ ચેરી ભાંગ્યાના વળતર માટે છ ડોલર વસૂલ કરવાના બદલે એણે ગરમાગરમ પ્રવાહી સીસાનો ઉપયોગ કરવો જોઈતો હતો. એણે સૌ પહેલાં તો વૃદ્ધ હર્બર્ટને જ લેવો જોઈતો હતો.’

મેં ખાણું ખાધું અને ઉપરના માળે ચઢી ગયો. દીવો સળગાવ્યો. સારાયે મામલાને ભૂલી જવા હું પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. મેં પહેલાં જોમેટ્રી અને પછી જીવશાસ્ત્રના પાઠનો અભ્યાસ કર્યો.

પિતાજી વિશે હું ઝાઝું વિચારી શક્યો નહીં. એ સવારે મારી સાથે સ્કૂલે આવશે. પ્રોફેસર હર્બર્ટને મારવા પોતાની સાથે પિસ્તોલ લેશે. પ્રોફેસર હર્બર્ટ મારા વિશે શું વિચારશે ? હું એમને કહીશ, ‘પિતાજી આગળ મારું કશું ચાલતું નથી.’ પણ પિતાજી તો એમને ગોળીએ દઈ દેશે. પિતાજી સાથે જવાનું મારા માટે ત્રાસદાયક છે. બની શકે કે રાતમાં એ ઠંડા પડે અને સવારે નિશાળે જવાનું માંડી વાળે.

પિતાજી સવારે ચાર વાગે ઊઠી ગયા. ચૂલામાં એમણે અગ્નિ સળગાવ્યો. પછી તાપણામાં બળતણ ઉમેર્યું. એમણે નાસ્તો તૈયાર કરવા માટે મોમને જગાડી. પછી એમણે ગાયોને ખાણ આપવામાં અને દોહવામાં મદદ કરવા માટે મને જગાડ્યો. અમે કોઠારને

લગતું બધું કામ પતાવ્યું. મોમે અમારા માટે નાસ્તો તૈયાર કરી દીધો હતો. અમે નાસ્તો લીધો. પરોઢનું અજવાળું દેખાયું અને અમે પાંદડાં વિનાનાં ઓક વૃક્ષો પર સફેદ ધુમ્મસ છવાયેલો જોઈ શક્યા. ટેકરીઓ પણ ધુમ્મસના કારણે સફેદ જણાતી હતી.

પિતાજીએ કહ્યું : ‘હવે ડેવ, સ્કૂલે જવા આપણે તૈયાર થઈ જઈએ. તારી સાથે નિશાળે જવા હું આવવાનો છું અને માંકણ-જીવડાં, દેડકાં, ગરોળી, સાપ શીખવાનું અને ચેરીના ઝાડના ભાંગી પડવા વગેરે વિશે તપાસવાનો છું. ભણાવવાની આવી મૂર્ખાઈભરી રીતને હું પસંદ કરતો નથી.’

પિતાજી સાથે નિશાળે જવાની બાબતમાં મને એક વાતનો આનંદ હતો કે અમે વહેલી સવારે જઈ રહ્યા હતા. પિતાજી પ્રોફેસર હર્બર્ટ ઉપર ગોળી ચલાવે ત્યારે એ જોવા મારા સહાધ્યાયીઓમાંથી બહુ ઓછા હાજર હશે.

હું જાણતો હતો કે સ્કૂલના વાતાવરણમાં પિતાજી સાવ જુદા જ દેખાતા હશે. એમણે ઓવરઓલ પહેર્યું હતું. મોટા બૂટ, બ્લ્યુ રંગનું શર્ટ, ઘેટાના ચામડાનો કોટ, એક ધારે વળાંકવાળી કાળા રંગની હેટ, પટ્ટે બાંધેલા ચામડાના કવરમાં એમની પિસ્તોલ – આ બધું એમને એક જુદા માણસ દેખાડવા માટે પૂરતું હતું.

ટેકરી પાર કરીને અમે હાઈસ્કૂલના માર્ગે ચાલવા લાગ્યા.

અમે હાઈસ્કૂલે પહોંચ્યા ત્યારે ઘણું વહેલું હતું. પ્રોફેસર હર્બર્ટ હમણાં જ આવ્યા હતા. અમે શાળાના મકાનના પગથિયે ચઢતા હતા ત્યારે મને આ વિચાર આવ્યો – અત્યારે તો પિતાજી પ્રોફેસર હર્બર્ટને જાણતા નથી પણ બની શકે કે પ્રોફેસર હર્બર્ટ એક સારા માણસ છે એવો ખ્યાલ એમને આવે. ટેકરીની પેલે પારના લેમ્બર્ટ છોકરાઓની બાબતમાં એમ જ બન્યું હતું. જ્યાં સુધી એ છોકરાઓ સાથે વાત થઈ નહોતી ત્યાં સુધી એ મને ગમતા નહોતા, પછી તો એ મને ગમી ગયા અને અમે મિત્રો બની ગયા. બીજા માણસને ઓળખવામાં ક્યારેક આવું બને છે.

પિતાજીએ પ્રોફેસરને મળતી વખતે કહ્યું : ‘તમે જ પ્રોફેસર હર્બર્ટ કે ?’ ‘હા’, પ્રોફેસરે જવાબ આપ્યો અને કહ્યું : ‘અને તમે ડેવના પિતા કે ?’ ‘હા’ કહીને પિતાજીએ એમની પિસ્તોલ કાઢીને પ્રોફેસર હર્બર્ટની રૂમની એક બેઠક પર મૂકી.

પિતાજીની પિસ્તોલ જોઈને પ્રોફેસર હર્બર્ટનાં કાળી ફેમનાં ચશમાં પાછળની આંખો પહોળી થઈ ગઈ અને એમના ફિક્કા ગાલમાં રંગ ભળ્યો.

પિતાજીએ કહ્યું : ‘આ સ્કૂલ વિશે મારે કેટલીક બાબતો જાણવી છે. ડેવને હું એક સ્કૉલર બનાવવા માગું છું. અગિયાર નાનેરાંઓમાંથી એને એકલાને મેં હાઈસ્કૂલમાં ભણાવ મૂક્યો છે. એ ઘેર મોડો આવે ત્યારે ઘરનું બધું કામ મારે એકલાએ કરવાનું થાય છે. એ કહે છે કે ગઈ કાલે તમે બધા માંકણ જેવા જીવજંતુઓના શિકાર માટે

ગયા હતા અને એક ચેરીનું ઝાડ ભાંગ્યું. આના કારણે ડેવને નિશાળના સમય પછી બબ્બે કલાક રોકાઈને ચેરીના ઝાડના વળતર માટે કામ કરવાનું છે. આ બરાબર છે ?

જરાક થોથવાતાં પ્રોફેસર હર્બર્ટ જવાબ આપ્યો : ‘હા, બરાબર છે.’

અને એમણે પિતાજીની પિસ્તોલ સામે જોયું.

પિતાજી બોલ્યા : ‘આ હાઈસ્કૂલ જ નથી. એ માંકણ હાઈસ્કૂલ છે, ગરોળી હાઈસ્કૂલ છે, સાપ હાઈસ્કૂલ છે. આ ખરી હાઈસ્કૂલ જ નથી.’

પ્રોફેસર હર્બર્ટ પિતાજીને કહ્યું : ‘આ ગન (પિસ્તોલ) તમે શા માટે લાવ્યા છો ?’

પિતાજીએ જવાબ આપ્યો : ‘તમે એનું કાણું જોઈ શકો છો.’ આટલું બોલી એમણે ગનના નાળયા પર આંગળી મૂકી. પછી કહ્યું : ‘એ કાણામાંથી ગોળી આવે અને કોઈ પણ માણસને મારી નાખે એમ સ્કૂલ-ટીચરને પણ મારી શકે. એ શ્રીમંતનેય મારે અને ગરીબનેય મારે. એ માણસને મારે. પણ અહીં આવીને તમને જોયા ત્યારે મને લાગ્યું કે આ મારું સાધન તમને થોડી જ મિનિટોમાં પૂરા કરી દઈ શકે.’

પ્રોફેસર હર્બર્ટની બાજુમાં કદાવર, કઠોર, મજબૂત અને ભૂખરા રંગની ચામડીવાળા પિતાજી ઊભા હતા. એ આટલા બધા મોટા અને ખડતલ હતા એની તો મને ખબર જ નહોતી. અગાઉ મેં એમને કદી નિશાળમાં જોયા નહોતા. મેં નિશાળના પ્રોફેસર હર્બર્ટને જ જોયા હતા. એ મને કાયમ કદાવર દેખાતા હતા. અત્યારે પિતાજીની બાજુમાં ઊભેલા એ એવા દેખાતા નહોતા.

પ્રોફેસર હર્બર્ટ બોલ્યા : ‘મિ. સેક્સ્ટન, હું તો ફક્ત મારી ફરજ બજાવું છું. અને રાજ્યે જે અભ્યાસક્રમ નક્કી કરી આપ્યો છે એને અનુસરું છું.’

‘ભણતરનો અભ્યાસક્રમ ? કયું ભણતર ? માંકણનું ભણતર ? નાલેશીનું ભણતર ? તરુણ-તરુણીઓને જંગલમાં લઈ જવાનાં ? એમની પાસે ધીંગામસ્તી કરાવવાની ?’

પ્રોફેસર હર્બર્ટ ડેવને સૂચના આપતાં કહ્યું : ‘છોકરાઓ હવે સ્કૂલના મકાનમાં આવવા લાગ્યા છે. ડેવ, દરવાજો બંધ કર, જેથી કોઈ સાંભળે નહીં.’

મેં બારણું બંધ કર્યું. પવનમાં પાંદડું ધ્રૂજે એમ હું ધ્રૂજતો હતો.

ક્ષણે ક્ષણે મને લાગ્યા કરતું હતું કે પિતાજી ગમે ત્યારે પ્રોફેસર હર્બર્ટને મારી દેશે. એ બોલતા હતા ત્યારે એમનો ચહેરો વારંવાર રાતો થઈ જતો હતો. એમણે કહ્યું : ‘છોકરાઓને નિશાળમાં રહેવા દીધા વગર સારાચે પ્રદેશમાં રખડતા કરવા અને ચેરીવૃક્ષો ભાંગવાં એને હું સારું ગણતો નથી.’

‘ડેવ પ્રત્યે હું બીજું શું કરી શક્યો હોત મિ. સેક્સ્ટન ? એક ગરોળી પાછળ

બધા છોકરાઓએ ઝાડ ઉપર ચઢવાની જરૂર નહોતી. એક જ ચઢ્યો હોત તો પણ ગરોળીને પકડી શક્યો હોત. ખેડૂતે છ ડોલરનો ચાર્જ કર્યો એ આકરું તો હતું પણ અમારે એ ભરપાઈ કરવું પડે એમ હતું. પાંચ પાસેથી પૈસા વસૂલ કરું અને એકને જતો કરું ? એની પાસે ડોલર નહોતો અને એ મેળવી ન શક્યો. હું એને કામ દ્વારા ડોલર ભરવાની તક આપું છું. એ મારું કામ નથી કરતો. સ્કૂલનું કામ કરે છે.’

પિતાજીએ કહ્યું : ‘તમે એને શું કરી શકો એ હું સમજી શકતો નથી. ફક્ત વિલો વૃક્ષની ડાળીની સોટી એના માટે જરૂરી હતી.’

મારા તરફ આંગળી કરીને પ્રોફેસર હર્બર્ટ બોલ્યા : ‘શારીરિક માર માટે હવે એ ઘણો મોટો છે, મોટા આદમીના કદનો છે.’

પિતાજી બોલ્યા : ‘મારા માટે એ મોટો નથી. એ એકવીસ વર્ષ વટાવે ત્યાં સુધી મોટો નથી. એકને કામમાં રોકવો અને બીજાઓને પૈસા લઈને જતા કરવા એ રીત મને શોભાસ્પદ લાગતી નથી. માંકણને હાઈસ્કૂલ સાથે શું લાગે વળગે ? એ મને સમજાતું નથી. કોઈ પણ રીતે એ મને સારું જણાતું નથી.’

પિતાજીએ પિસ્તોલ ઉપાડી લીધી અને એના કવરમાં ખોસી દીધી. પ્રોફેસરના ચહેરામાં ભળેલો રંગ વિલીન થઈ ગયો. અને એમણે પિતાજી સાથે હવે મોકળા મને વાતો કરવા માંડી. પિતાજી જરાક નરમ પડ્યા હતા. એ હાઈસ્કૂલના બિલ્ડિંગમાં હોય એ પણ એક વિચિત્ર ઘટના હતી.

પ્રોફેસર હર્બર્ટ બોલ્યા : ‘મિ. સેક્સ્ટન, અમે ફક્ત સાપ, ઠેડકાંનાં બચ્ચાં, ફૂલ, પતંગિયાં, ગરોળીઓ વગેરેનો શિકાર કરતા નથી. જીવવિજ્ઞાનના પ્રયોગોમાં જંતુઉછેર માટે જરૂરી સાધનમાં રાખવા માટે હું સક્કા ટીમોથીના ઘાસનો પણ શિકાર કરું છું.’

પિતાજી બોલ્યા : ‘એ શું છે એની તો મને ખબર નથી પણ જંતુઉછેરના સાધન અંગે એટલી ખબર છે કે મરઘાંનાં બચ્ચાંના ઉછેર માટેનું એ સાધન આજકાલ છેતરામણું બહાનું થઈ પડ્યું છે. પણ તમે જે જાતના ઉછેરની વાત કરી એની તો મને જાણ નથી.’

‘તમે જંતુઓ વિશે સાંભળ્યું છે, મિ. સેક્સ્ટન ?’ પ્રોફેસરે પૂછ્યું.

‘તમને વાંધો ન હોય તો મને ફક્ત લસ્ટર કહો.’

‘બરાબર લસ્ટર, તમે જંતુઓ વિશે સાંભળ્યું છે ?’

‘હા; એના વિશે સાંભળ્યું છે ખરું, પણ હું જંતુઓમાં માનતો નથી. મને પાંસઠ થયાં, આજ સુધી મેં જંતુ જોયું નથી.’

‘તમે એને તમારી નરી આંખે ન જોઈ શકો. તમે તમારી પિસ્તોલ એના ઠેકાણે રાખો અને આજે મારી સાથે હાઈસ્કૂલમાં રહો. હું તમને કેટલીક ચીજો બતાવીશ.’

તમારા દાંત ઉપર જંતુઓ છે તે પણ તમે જોઈ શકશો.

‘શું કહ્યું ? મારા દાંત ઉપર જંતુઓ છે એવું તમે કહેવા માગો છો ?’

‘હા, એ જ વસ્તુ કાળા નાગમાં પણ જોઈ શકાય.’

પિતાજીએ કહ્યું : ‘હું તમારી સાથે વિવાદમાં ઊતરવા માગતો નથી. પણ એ માનવાનું થાય તો એ એક કમનસીબી હશે. મારા દાંત ઉપર જંતુઓ હોય એ હું માની શકતો નથી.’

‘એ હું તમને બતાવીશ. તમને સ્કૂલની મુલાકાત કરાવવા ઈચ્છું છું. તમે નિશાળે જતા હતા એ સમય પછી ટેકરીઓમાં ઘણો બદલાવ આવી ગયો છે. તમે જ્યારે ભણતા હતા ત્યારે આ ટેકરીઓમાં કોઈ હાઈસ્કૂલ હોય એવું માની શકાય એમ નથી.’

‘ના’, પિતાજીએ કહ્યું : ‘ફક્ત વાંચવા, લખવા અને ગણવા પૂરતું ભણતર. મારી વખતે માંકણનું ભણતર નહોતું અને દાંત ઉપર જંતુ શોધવાનું ભણતર પણ નહોતું અને નાગમાં પણ જંતુ હોય એવું શીખવવામાં આવતું નહોતું. દુનિયા બદલાઈ રહી છે.’

‘હા, એ બદલાઈ રહી છે. આશા રાખીએ કે એ સારા માટે હોય. તમારા છોકરા જેવા અન્ય છોકરાઓ એને બદલવામાં મદદ કરી રહ્યા છે. આ રહ્યો તમારો છોકરો. મેં કહ્યું એ બધું જ એ જાણે છે. તમે આજે મારી સાથે રહો.’

‘હા, હું તમારી સાથે રહીશ. મારે મારા દાંત પરનાં જંતુ જોવાં છે. મારા આખા જીવનમાં મેં કદી જંતુ જોયું નથી. જોયું તે માનવા બરાબર છે.’

પિતાજી પ્રોફેસર હર્બર્ટ સાથે ઓફિસ બહાર નીકળ્યા.

મેં આશા રાખી હતી કે પોતાની પિસ્તોલનું પ્રદર્શન કરવાના કારણે પ્રોફેસર હર્બર્ટ પિતાજીને ગિરફતાર નહીં કરાવે. પિતાજી જ્યારે ઝઘડાનો નિકાલ કરવા જાય છે ત્યારે એમની પિસ્તોલ એમના મિત્ર તરીકેની ગરજ સારે છે.

બેલ વાગ્યો. સ્કૂલ શરૂ થઈ.

છોકરા-છોકરીઓ હારબંધ શાળાના મકાનમાં પ્રવેશતાં હતાં.

એ બધાં સ્વચ્છ અને સફાઈદાર વસ્ત્રોમાં સજ્જ હતાં.

પિતાજી શાળાના પ્રાંગણમાં એક પર્ણવિહોણા એલ્મ વૃક્ષની બાજુમાં ઊભા રહીને હારબંધ શાળાના દ્વારમાં પ્રવેશતાં છોકરા-છોકરીઓને જોઈ રહ્યા હતા. પિતાજીએ ઘેટાના ચામડાનો કોટ પહેરેલો હતો. એમના મોટા બૂટ દોરીથી બાંધેલા હતા અને પગમાં એમણે પહેરેલાં જાડાં મોજાં બૂટની કિનાર બહાર નીકળેલાં દેખાતાં હતાં. એમના મોટા કાળા હેટમાં કાળા તથા રાખોડી રંગના વાળ જોઈ શકાતા હતા. એમનો ચહેરો કઠોર દેખાતો હતો અને એ ચહેરાની ચામડી સૂર્યના તાપમાં શેકાતી

રહેલી હોવાના કારણે વનસ્પતિના સાંઠાના પાકી ગયેલા પાન જેવી થઈ ગયેલી હતી. એમના બાહુ મોટા હતા અને એ જે વૃક્ષની બાજુમાં ઊભા હતા એની બહાર દેખાતા જાડા મૂળ જેવા દેખાતા હતા.

હું જ્યારે મારા પહેલા વર્ગમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે મેં જોયું કે પ્રોફેસર હર્બર્ટ સાથે પિતાજી શાળામાં રાઉન્ડ લઈ રહ્યા હતા. એ બંને અમારા વર્ગમાં આવ્યા અને વર્ગમાં થોડી વાર બેઠા. એ બેઠા હતા ત્યારે ફેડ વુર્ટ્સ ગ્લેનને આર્મસ્ટ્રોંગના કાનમાં કહેતાં મેં સાંભળ્યો : ‘પેલો વૃદ્ધ માણસ કોણ છે ? જડ દેખાતો એ માણસ ગામડિયો લાગે છે.’ ગ્લેને વળતો જવાબ આપ્યો : ‘મને લાગે છે કે ડેવના પિતા છે.’ વર્ગનો સમય પૂરો થાય એ પહેલાં પ્રોફેસર હર્બર્ટ અને પિતાજી ઊઠીને વર્ગ બહાર ગયા. એમને મેં રમતના મેદાન તરફ જતા જોયા. એ વખતે પિતાજીના કોટ નીચેની પિસ્તોલનો અણસાર આવી જતો હતો.

બપોરે શાળાના ભોજનાલયમાં પ્રોફેસર હર્બર્ટ રોજ જે નાના ટેબલ પર એકલા જમતા હતા તેના પર અત્યારે પ્રોફેસર હર્બર્ટ અને પિતાજી બંને જમવા માટે ગોઠવાયા હતા. પિતાજી જમતા હતા તે તરફ છોકરાઓનું ધ્યાન હતું. જમવામાં પિતાજી કાંટાના બદલે છરીનો ઉપયોગ કરતા હતા. જમનાર મારા પિતા હતા એ જાણીને ઘણા છોકરાઓને દુઃખની લાગણી થઈ. પણ એમને મારા માટે દુઃખી થવાની જરૂર નહોતી. જ્યારે મને સમજાયું કે પિતાજી પ્રોફેસર હર્બર્ટને ગોળીએ દેવાના નથી અને એ બંને મિત્રો બની ગયા છે ત્યારે મને આનંદ થયો હતો. હવે મને પિતાજીના વર્તન માટે શરમ આવતી નહોતી.

બપોર પછી જ્યારે અમે જીવશાસ્ત્રના વર્ગમાં ગયા ત્યારે પિતાજી ત્યાં હતા. એ માઈકોસ્કોપની બાજુનાં ઊંચાં સ્ટૂલોમાંના એક પર બેઠેલા હતા. પિતાજીને એમની છરી વડે એક દાંત પરની છારી કાઢતા મેં જોયા. પ્રોફેસર હર્બર્ટ એ છારીને એક કાચ નીચે રાખીને માઈકોસ્કોપમાં ગોઠવી એ પછી એને આંખને અનુકૂળ આવે એ રીતે બરાબર સરકાવી ને પછી પિતાજીને એમણે કહ્યું : ‘લસ્ટર, હવે તમારી આંખને માઈકોસ્કોપ સાથે બરાબર મેળવો અને બીજી આંખ બંધ કરો.’

પિતાજીએ પ્રોફેસરે કહ્યું એમ કર્યું. પછી બોલ્યા : ‘કોણે આવું વિચાર્યું હશે ? શરીરના એક દાંત પર અને શરીરના બરાબર મોઢામાં ! પ્રોફેસર, તમે સાચા છો.’

‘લસ્ટર, જંતુઓની દુનિયા છે. આપણે એમને નરી આંખે જોઈ શકતા નથી. એ જોવા માટે માઈકોસ્કોપનો ઉપયોગ કરવો પડે. આપણા શરીરમાં કરોડો જંતુઓ હોય છે, કેટલાંક નુકસાનકારક અને કેટલાંક ફાયદાકારક !’

પિતાજી મોઢું નીચું રાખીને માઈકોસ્કોપમાં જોવામાં તલ્લીન હતા. એ વખતે

એમનો કોટ નીચે તરફ સરક્યો અને એમની પિસ્તોલ દેખાવા લાગી. પ્રોફેસર હર્બર્ટના ધ્યાનમાં એ આવ્યું. એમણે સફાળા ઊભા થઈને પિસ્તોલ ઢંકાયેલી રહે એવી રીતે કોટને ખેંચીને ઠીક કર્યો.

‘હા, હા.’ એવો ઉદ્દગાર કાઢીને પિતાજીએ એકદમ ઊભા થઈ જઈને કોટને બરાબર સરખો કરી લીધો. પિતાજીનો ચહેરો રાતોચોળ થઈ ગયો. એમને ખબર હતી કે સ્કૂલમાં આ રીતે પિસ્તોલ લાવી શકાય નહીં અને એનું પ્રદર્શન પણ ન થઈ શકે.

પ્રોફેસર હર્બર્ટ બોલ્યા : ‘અમારી પાસે કાળો સાપ (નાગ) છે. ગઈ કાલે અમે એને પકડ્યો હતો. એને ક્લોરોફોર્મ આપીશું પછી એના શરીરની વાઢકાપ કરીને એના શરીરમાં પણ જંતુઓ છે તે તમને બતાવીશું.’

‘એવું ન કરતા’, પિતાજી બોલી ઊઠ્યા : ‘હું તમારી વાત માની લઉં છું. તમે કાળા સાપને મારતા હો એ જોવા હું ઇચ્છતો નથી. એવા સાપને હું કદી મારતો નથી. એ ખેતીમાં અમને ખૂબ ઉપયોગી છે. મને કાળા સાપ ગમે છે અને એવા સાપને મારનાર લોકોને હું ધિક્કારું છું. હું મારી જગ્યા (ખેતર)માં કોઈને એવા સાપને મારવા દેતો નથી.’

વિદ્યાર્થીઓ પિતાજી તરફ જોઈ રહ્યા. એ આવું બોલ્યા એ પછી વિદ્યાર્થીઓને એ ગમવા લાગ્યા. પિતાજીના ખિસ્સામાં ગન, પણ પાંસળીઓ હેડળ કુમળું હેયું. પિતાજી ઘેર ખચ્ચરને ન મારે. એ ઘરનાં પાળેલાં ઢોરને પણ કદી મારતા નહીં.

પ્રોફેસર હર્બર્ટ પિતાજીને પ્રયોગશાળામાં લઈ ગયા. અમે પ્રયોગોનાં કામ માટે વિવિધ પ્રકારનાં સાધનો વાપરતાં હતાં. તે પિતાજીને બતાવ્યાં અને અમે કરેલાં કામ પણ બતાવ્યાં.

દિવસના કાર્યનો છેલ્લો જીવશાસ્ત્રનો અમારો વર્ગ (તાસ) પૂરો થયો અને અમે બહાર નીકળ્યા.

હવે મારે ચેરીવૃક્ષ ભાંગ્યા નિમિત્તે બે કલાક કામ કરવાના સમયનો આરંભ થતો હતો. અત્યારે મને એ વાતનો દગદગો હતો કે અત્યારે મને બે કલાકના કામ માટે રોકાવા દેશે કે કેમ !

પિતાજી મુખ્ય હોલમાં ઊભા હતા અને એ વિદ્યાર્થીઓને બહાર જતા નિરખી રહ્યા હતા. અત્યારે વિદ્યાર્થીઓના વૃન્દ વચ્ચે એ લીલાં પાંદડાંથી આચ્છાદિત વૃક્ષમાં સૂકા થઈને ભૂખરા રંગના બની ગયેલા એક પાંદડા જેવા લાગતા હતા.

મેં ઝાડુ હાથમાં લીધું અને સાફસૂફીનું કામ શરૂ કર્યું એ વખતે પ્રોફેસર હર્બર્ટ મારી પાસે આવ્યા અને એમણે કહ્યું : ‘આજનું કામ તને પછીથી કરવાની છૂટ આપું છું. આજે તું તારા પિતા સાથે ઘેર જા. એ બહાર તારી રાહ જુએ છે.’

મેં ઝાડુ મૂકી દીધું. પુસ્તકો લીધાં અને પગથિયાં ઊતરીને હું નીચે ગયો. પિતાજીએ કહ્યું : ‘અત્યારે તારે બે કલાક માટે કામ કરવાનું નથી.’

મેં જવાબ આપ્યો : ‘પ્રોફેસર હર્બર્ટ આજનું કામ પછી કરવાની છૂટ આપી છે અને અત્યારે તમારી સાથે ઘેર જવાનું કહ્યું છે.’

પિતાજી બોલ્યા : ‘ના, એમણે અગાઉ જે કહેલું છે એ પ્રમાણે કરવાનું છે. એ સારા માણસ છે. મારા સમયમાં હતી તેના કરતાં આજની સ્કૂલ બદલાઈ ગયેલી છે. હું હવે ખર્ચું પાન છું, ડેવ. હું પછાત છું. આ સ્થળને લાયક નથી. જો પ્રોફેસર છૂટ આપે તો આપણે બંને ઝાડુ લઈને એક કલાક કામ કરી લઈએ. એમાં તારું ટેવું ભરપાઈ થઈ જશે. હું આ માટે પ્રોફેસરને કહીશ.’

પ્રોફેસરનો સંપર્ક થતાં એ બોલ્યા : ‘હું આ ટેવું ફોક કરું છું. લસ્ટર, હું તો તમે સમજો એટલું જ ઇચ્છતો હતો.’

પિતાજીએ કહ્યું : ‘હું સમજું છું. અને હું સમજું છું એટલા માટે જ કહું છું કે એણે ઝાડ માટે ટેવું ભરપાઈ કરવું જ જોઈએ અને હું એમાં મદદ કરવા માગું છું.’

‘એવું ન કરશો’, પ્રોફેસરે કહ્યું : ‘હવે હું એ બધું મારા માથે લઉં છું.’

પિતાજી બોલ્યા : ‘અમે એવું કરતા નથી. અમે ન્યાયી અને પ્રામાણિક માણસો છીએ. અમે કશા વગર કશું મેળવી લેવા ઇચ્છતા નથી. પ્રોફેસર હર્બર્ટ અત્યારે તમે ખોટા છો અને હું સાચો છું. તમારે મને સાંભળવો પડશે. તમારી પાસેથી હું ઘણું શીખ્યો. મારા દીકરાએ એ માર્ગે જવું જોઈએ. જગત મને પાછળ મૂકીને આગળ વધી ગયું છે. મેં ટેકરીઓમાં હળ ચલાવ્યું છે અને મારા કુટુંબને ઉછેર્યું છે. ન્યાયી અને પ્રામાણિક માણસ છું. હું ટેવું ટાળી દેતો નથી. હું જાતે ઘણું ભણ્યો નથી પણ સાચું શું અને ખોટું શું એ સમજું છું.’

પ્રોફેસર હર્બર્ટ ઘેર ગયા. પિતાજી અને હું રોકાયા અને એક કલાક સાફ્સૂકી કરી. હાથમાં ઝાડુ સાથે પિતાજીને જોયા. આ જરા વિચિત્ર લાગતું હતું. ઘેર એમણે કદી આ કામ કર્યું નહોતું. મોમ જ એ કામ કરતી. પિતાજી કહેતા ‘હું વાળવા-ઝૂડવાનું કામ કરી શકતો નથી અને કરું તો ભોંયતળિયા ઉપર કચરાની રેખાઓ રહી જવાની, પણ ડેવ, અહીં હું મારાથી બને એટલું ઉત્તમ કામ કરીશ. સ્કૂલની બાબતમાં હું ખોટો હતો.

મેં કહ્યું : ‘શાળામાં પિસ્તોલ લાવવા માટે અને એને ઓફિસમાં ખુલ્લી મૂકવાના કારણે પ્રોફેસર હર્બર્ટ તમારા ઉપર વૉરન્ટ કઢાવી શક્યા હોત એ તમે જાણતા હતા ?’

પિતાજી બોલ્યા : ‘એ બધું બરાબર થઈ ગયું છે. પ્રોફેસર હર્બર્ટ હવે કોર્ટનો આશ્રય નહીં લે. હું એમને ગમું છું અને એ મને ગમે છે. એમણે મને કેટલીક જાણકારી

આપી. તારે નિશાળે જવું જોઈએ. ટેકરીઓમાં કામ કરનારો હું ખડતલ અને મજબૂત માણસ. મેં ઘણું અઘરું કામ કર્યું છે. પણ ડેવ, હું પછાત રહી ગયો છું. હું નાનો માણસ છું. મારા હાથ ફરતાં તારા હાથ નરમ રહેવાના. તારાં વસ્ત્રો સારાં રહેવાનાં. મારા વૃદ્ધ પિતા કરતાં તું વધારે ચોખ્ખો દેખાવાનો. ડેવ, દેવું ભરવાની બાબતમાં ખ્યાલ રાખવો અને પ્રામાણિક રહેવું. પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવી અને સાપ બાબતમાં કશી ઉપાધિ ન કરવી. આ બધું આજે હું સ્કૂલમાંથી પામ્યો છું. નાગને ઊંઘવા દેવા અને તેમનો વાઢકાપ ન કરવો.’

અમે ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે મોડું થઈ ગયું હતું. આકાશમાં તારાઓ ચમકતા હતા. ભોંય ઠરી ગઈ હતી. ઘેર જવામાં પિતાજીએ વધારે સમય લીધો. ગઈ રાત્રે હું દોડી શક્યો હતો એમ આજે દોડી ન શક્યો. અમે બધું કામ કરી રહ્યા અને જમી લીધું ત્યાં સુધીમાં દસ વાગી ગયા હતા. પિતાજી તાપણાની જગ્યા આગળ બેઠા. દિવસના પોતાના અનુભવ વિશેની વાત કરતાં એમણે મોમને કહ્યું કે પોતે એને કોઈક વાર હાઈસ્કૂલે લઈ જશે અને જંતુનું દર્શન કરાવશે. પિતાજીએ હાઈસ્કૂલ વિશે અને મજાના માણસ પ્રોફેસર હર્બર્ટ વિશે પણ કહ્યું. અત્યારની હાઈસ્કૂલ પોતાના વખતની નિશાળ કરતાં કેવી જુદી હતી એ વિશે પણ કહ્યું.

□

આખરી પાઠ

મૂ. લે. અલફાન્સો ડોંડેટ; અનુ. પુષ્કરરાય જોષી

તે દિવસે થોડો મોડો જ હું સ્કૂલે જવા નીકળ્યો હતો. અમારા શિક્ષક મિ. એમ. ડ્યામેલે ગઈ કાલે કહ્યું હતું કે આજના દિવસે ‘પાર્ટિસિપલ’ના વિશે પ્રશ્નો પૂછશે. મેં તો આ વિષયની તૈયારી બિલકુલ કરી ન હતી. મને બીક લાગતી હતી કે શિક્ષક નારાજ થઈ જશે અને તેને કારણે મારે સજા ભોગવવી પડશે. થોડી ક્ષણો તો હું એવું વિચારી રહ્યો હતો કે આજે ક્યાંક ભાગી જાઉં અને આખો દિવસ ક્યાંક સ્કૂલની બહાર જ વિતાવું. આજનો દિવસ ખુશમિજાજ હતો, સુંદર તડકો ફેલાયેલો હતો. જંગલોમાં પંખીઓનો કલરવ ગૂંજ રહ્યો હતો. સો મિલની પાછળ, ખુલ્લા મેદાનમાં, પ્રશિયન સૈનિકો કવાયત કરી રહ્યા હતા. આ બધું ‘પાર્ટિસિપલ’ની સરખામણીમાં કેટલું સુંદર અને આકર્ષક હતું ! છતાં પણ આ પ્રકારની ઇચ્છાને દબાવી દેવાની માનસિક શક્તિ મારી અંદર હતી. હું સ્કૂલની તરફ દોડી ગયો.

જ્યારે હું ટાઉનહોલની સામેથી પસાર થઈ રહ્યો હતો ત્યારે મેં જોયું કે ત્યાંના 'બુલેટિન બોર્ડ'ની સામે કેટલાયે લોકો એકઠા થયા હતા. છેલ્લાં બે વરસોમાં બધા માઠા સમાચારો અમને અહીંથી મળ્યા હતા. લડાઈમાં પરાજય, સેનાની ટુકડીઓનું આગમન, કમાન્ડિંગ ઓફિસરના હુકમો વગેરે. હવે નવા સમાચાર શું હશે ? એવું વિચારતો હું આગળ વધતો ગયો.

તે વખતે, ત્યાં અમારો લુહાર મિ. વાક્ટર જે પોતાના પ્રતિનિધિ દ્વારા તે બુલેટિનને વંચાવી રહ્યો હતો, તેણે મારું નામ પુકારી મને કહ્યું, 'બેટા, આટલું દોડવાની જરૂર નથી, સ્કૂલે પહોંચવા માટે હજી પૂરતો સમય (બાકી) છે.'

મને લાગ્યું તે મારી મજાક ઉડાવી રહ્યો છે. હું રોકાયો નહિ અને પહેલાં કરતાં પણ વધારે ઝડપથી દોડીને શિક્ષકના બગીચાએ પહોંચી ગયો.

સામાન્ય રીતે સ્કૂલ શરૂ થવાના સમયે ત્યાં ખૂબ ભીડ-ભાડ, ગરબડ, શોરબકોર મચતાં રહેતં હોય છે, જે ખૂબ દૂર સુધી શેરીઓમાં સંભળાતાં હોય છે. ડેસ્કોનું ખોલવું, બંધ થવું, બધા વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળીને કાન પર હાથ રાખીને જોર જોરથી પાઠોનું રટણ કરવું અને શિક્ષકનું વારંવાર રૂલરનું મેજ પર પટકતા રહેવું. આ બધા અવાજો દૂર સુધી સંભલાતા હોય. પરંતુ આજનો માહોલ બિલકુલ અલગ હતો. ત્યાં સઘળું સ્તબ્ધ હતું. હું વિચારી રહ્યો હતો કે હરરોજની જેમ જ્યારે હું ચૂપચાપ બધાથી નજર બચાવીને, પોતાની જગ્યાએ પહોંચીશ ત્યારે ખૂબ ધમાલ મચી જશે, પરંતુ આજે તેવું કંઈ પણ થયું નહિ. સઘળું રવિવારની સવાર જેવું શાંત વાતાવરણ હતું. મેં બારી બહારથી જ જોઈ લીધું હતું કે મારા બધા સહાધ્યાયીઓ પોતપોતાની જગ્યા પર બેસી ગયા હતા અને અમારા શિક્ષક બગલમાં ભયાનક રૂલર (આંકણી) રાખીને, અહીંથી ત્યાં, ત્યાંથી અહીં ઘૂમી રહ્યા હતા. મારે તો વર્ગનું બારણું ખોલીને સૌની સામે થઈને મારી બેઠક સુધી પહોંચવું પડ્યું. તમે અનુમાન લગાવી શકો છો કે હું કેટલો ગભરાયેલો હતો અને ભોંઠપથી મારું મોં કેટલું લાલ-લાલ થઈ ગયું હતું !

પરંતુ એવું કશું પણ થયું નહિ જેને કારણે હું ડરી રહ્યો હતો. શિક્ષકે મને જોયો અને ધીમા સ્વરે કહ્યું, 'જલદી તારી જગ્યાએ બેસી જા, નાનકડા ફાન્સ, આજ તારા વિના જ અમે શરૂ કરવાના હતા.'

હું બેન્યની ઉપરથી છલાંગ મારીને પોતાની જગ્યાએ પહોંચી બેસી ગયો. હવે મારા હૈયાના ધબકારાં ઘણા ઓછા થઈ ગયા હતા. મેં જોયું કે શિક્ષક આજે પોતાનો સુંદર લીલા રંગનો કોટ, ઝુર્ડીવાળું શર્ટ અને ભરત ભરેલી રેશમની કાળા રંગની ટોપીના પોશાકમાં હતા. આ પ્રકારનો પોશાક તેઓ ખાસ કરીને ઇન્સ્પેક્શનના સમયે અથવા તો ઈનામવિતરણ જેવા વિશેષ પ્રસંગે પહેરતા હતા. મને તો આજે એવું લાગતું હતું

કે આખી સ્કૂલ આજે પૂરેપૂરી બદલાઈ ગઈ હતી. ખૂબ વિચિત્ર અને ગંભીર બધું લાગતું હતું, પરંતુ આ બધાથી મને નવાઈ પમાડે તેવી વાત એ હતી કે અમારા વર્ગખંડમાં પાછળના ભાગમાં થોડીક બેન્ય જે હંમેશાં ખાલી જ પડી રહેતી હતી, તે આજે ગામના લોકોથી પૂરેપૂરી ભરાઈ ગઈ હતી. ત્રણ ખૂણિયાવાળો હેંટ પહેરેલો વૃદ્ધ હૌસર, માજી મેયર સાહેબ, માજી પોસ્ટમાસ્ટર અને અન્ય કેટલાંય ગ્રામવાસીઓ પાછલી બેન્ય પર બેઠાં હતાં. જે સૌના ચહેરાઓ ઉપર વિષણ્ણતા છવાયેલી હતી.

હું આ બધું જોઈને દંગ થઈ ગયો હતો. એટલામાં શિક્ષક પોતાની ખુરસી ઉપર બેસી ગયા અને તરત જ પોતાના મૃદુ અને ગંભીર અવાજમાં વર્ગને સંબોધવા લાગ્યા :

“મારાં બાળકો, આજે જે કંઈ હું તમને આપી રહ્યો છું, તે મારો અહીંનો આખરી પાઠ છે. બર્લિનથી આદેશ આવ્યો છે કે આજના દિવસ પછી અલ્સેસ અને લોરેન ગામોમાં આવેલી બધી શાળાઓમાં ફેન્યને બદલે માત્ર જર્મન ભાષા જ શીખવવામાં આવશે. કાલે તમારા નવા શિક્ષક આવી જશે. આજનો આપણો પાઠ આખરી ફેન્ય પાઠ રહેશે. આ કારણે આપ સૌ લોકો, આજના પાઠ ઉપર પોતાનું પૂરું ધ્યાન આપશો..”

આખાયે વર્ગની તાળીઓથી ઓરડો ગુંજી ઊઠ્યો.

ઓહ ! આ દુષ્ટ જર્મન લોકો. ટાઉનહૉલના ‘બુલેટિન બોર્ડ’ પર કદાચ એના વિશે લખવામાં આવ્યું હતું.

મારો આખરી ફેન્ય પાઠ ! હજી પણ મને સારી રીતે લખતાં પણ નથી આવડતું. મારું આગળ ઉપર શું થશે ? ભગવાન જ જાણે ! આ મારી જ ભૂલ છે કે આજ સુધી મેં ભણવા-લખવામાં પૂરું ધ્યાન નથી આપ્યું. તેને બદલે પંખીઓનાં ઈંડાં ચોરવામાં, અથવા ‘સોઅર’ની ઉપરથી લપસવાની રમતમાં વધારે સમય બરબાદ કરતો રહ્યો. પુસ્તકો મને માથાનો મોટો દુખાવો લાગતાં હતાં અને તેને ઊંચકીને સ્કૂલે લઈ જવાનું ખૂબ કષ્ટદાયક લાગતું હતું. આજે એકાએક તે પુસ્તકો મને અતિશય પ્રિય લાગવા મંડ્યાં. વ્યાકરણ અને સંતોનાં ચરિત્રોવાળાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો આજે મને પુરાણા મિત્રો જેવાં લાગવા મંડ્યાં. તે રીતે અમારા શિક્ષક શ્રીમાન એમ. હ્યુમેલ પણ. હવે તે અહીંથી ચાલ્યા જશે. આજના દિવસ પછી હું તેમને જોઈ શકીશ નહિ. તેની સાથે વાત પણ કરી શકીશ નહિ. આવા વિચારો જ્યારે મારા મનમાં ઊભરાવા લાગ્યા ત્યારે તેમનો વિક્ષિપ્ત સ્વભાવ અને દરરોજ તેની બગલમાં બિરાજમાન તેવું ભયાનક રૂલર આ બધી ચીજો મારા દિમાગમાંથી ગાયબ થઈ ગઈ.

બિચારા શિક્ષક ! આજે અહીં તેમનો આખરી પાઠ છે. આ દિવસનું સમ્માન રાખવાને માટે તેઓ ફક્ત રવિવારને દિવસે પહેરવામાં આવતાં સારાં કપડાં પહેરીને આવ્યા છે. હવે મારી સમજમાં આવી ગયું કે શા માટે અમારા ગામનાં બુઝુર્ગ (ઘરડાં)

લોકો અહીં પધાર્યા છે. તે લોકો પણ પછતાઈ રહ્યાં છે કે તેઓ પણ વધુ ભણ્યા ન હતા. અખંડિત ચાલીસ વર્ષો સુધી નિષ્ઠા અને પ્રામાણિકતાભરી શિક્ષકની પવિત્ર સેવા આપવાવાળા આ માણસ સમક્ષ પોતાની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવાના હેતુથી આ બધાં લોકો આજે અહીં એકઠાં થયાં હતાં. તેની સાથે, પોતાના દેશને, જે આજે પોતાનો રહ્યો નથી, તેને ગૌરવ-આદર સમર્પિત કરવાનો ઉદ્દેશ પણ છે, તે લોકોનો.

જ્યારે હું આ વિચારોમાં ડૂબેલો હતો, મને ભાસ થયો કે કોઈ મારું નામ લઈ પુકારી રહ્યું છે. ઓહ ! હવે પાઠનો જવાબ દેવાનો મારો વારો આવી ગયો હતો. ‘પાર્ટિસિપલ’ના તે ભયાનક નિયમોને, સ્પષ્ટ રૂપે, મોટા અવાજે, ઠીક ઠીક રૂપે હું બોલી શકું, તે સ્થિતિને પામવા માટે, હું મારું કંઈ પણ આપવા માટે રાજી હતો, પરંતુ થયું શું ? પ્રારંભ કરતી વેળાએ જ હું થોથવાઈ ગયો, શબ્દ નીકળ્યા નહિ અને આગળ કશું પણ કહેવા માટે અસમર્થ થઈને હું ડેસ્ક પકડીને ઊભો રહી ગયો. હેયાના ધબકારા વધી ગયાં. મોં ઊંચું કરી જોવાની હિંમત પણ રહી નહીં.

શિક્ષકને એ કહેતાં મેં સાંભળ્યા, ‘નાનકડા ફ્રાન્સ, હું ખિજાઈશ નહિ. તને બહુ ખરાબ લાગ્યું હશે. આમ કેમ થાય છે, જુઓ. રોજબરોજ આપણે આપણી જાતને કહેતા હોઈએ છીએ, ‘વાહ ! મારી પાસે ઘણો સમય છે. હું આ કાલે પણ શીખી લઈશ, આ શીખવામાં કેટલો સમય લાગવાનો ? પરંતુ તેનું પરિણામ શું આવે છે ? તને ખબર પડી ને ? હવે સૌથી પાછળ જે સજ્જનો બેઠાં છે, તે લોકોને આ કહેવાનો તને હક છે. તું હંમેશાં કહે છે કે તું એક સાચો ફ્રેન્ચ છો. તને (તારી) પોતાની માતૃભાષા લખવાનું, વાંચવાનું અને બોલવાનું કેમ નથી આવડતું ? પરંતુ, તું એકલો નહિ, નાનકડા ફ્રાન્સ, આપણે બધા આપણી જાતને કોસવા યોગ્ય બની ગયા છીએ.’

‘તારાં માતા-પિતા તને ભણાવવાને માટે ઉત્સુક ન હતાં. તેઓ ઈચ્છતાં હતાં કે તને ક્યાંક ખેતરમાં અથવા મિલમાં કામ કરવા મોકલે તો વધુ સારું થાત. આવું કર્યું હોત તો આવક થોડી વધી શકતી હતી. અને હું ? હું પણ દૂષણપાત્ર છું, મેં ભણાવવાને સમયે, કેટલાયે દિવસો સુધી તને મારા બગીચામાં ઝાડ-છોડને પાણી પાવા મોકલ્યો હતો ને ? અને જ્યારે પણ મારે માછલીઓને પકડવાનું જવાનું થતું હતું ત્યારે તમને લોકોને રજા આપી દેતો હતો.’

શિક્ષક આ રીતે કંઈ-કેટલીયે વાતો કહેતા ગયા. તેઓએ ફ્રેન્ચ ભાષા વિશે વાત કરી. તેઓએ કહ્યું કે આ ભાષા વિશ્વભરમાં અતિ સુંદર, અતિ શુદ્ધ અને તર્કબદ્ધ ભાષા છે. આપણે સૌએ મળીને તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. આ ભાષાને આપણે ક્યારેય ભૂલવી ન જોઈએ, કારણ કે જ્યાં સુધી આપણે લોકો ગુલામીમાં છીએ ત્યાં સુધી એ કારાગૃહને માટે એક ચાવીના રૂપે કામ કરતી રહેશે. આટલું બોલ્યા પછી તેમણે

વ્યાકરણનું પુસ્તક ખોલ્યું અને તેમાંથી એક પાઠનું વિવરણ આપ્યું. મેં તેને એટલી સારી રીતે સમજી લીધું કે મને પોતાને તે બારામાં આશ્ચર્ય થયું. તેઓએ જે કંઈ શીખવ્યું તે કેટલું સ્પષ્ટ અને સરળ હતું ! હવે મને ખ્યાલ આવ્યો કે અગાઉના દિવસોમાં મેં ક્યારેય ભણવાની વાતોને મન લગાવીને (ધ્યાનપૂર્વક) સાંભળી જ ન હતી.

વ્યાકરણનો પાઠ પૂરો થયા પછી શુદ્ધ લેખનનો પ્રારંભ થયો. આજે હ્યામેલ સર અમારા બધા માટે એક નવી નોટબુક લાવ્યા હતા. તેના મુખપૃષ્ઠ ઉપર સુંદર અક્ષરોમાં ‘ફ્રાન્સ અલ્સેસ’ શબ્દ લખવામાં આવ્યા હતા. આ દૃશ્ય જોવાલાયક હતું કે હરએક વિદ્યાર્થી શાંત અને મૌન રૂપે મન લગાવીને નોટબુકમાં લખી રહ્યો હતો અને માત્ર લેખિનીનો કર-કર એવો અવાજ સંભળાઈ રહ્યો હતો. તે દરમિયાન કેટલાંયે ટીડડાં ઊડીને અંદર આવ્યાં, પરંતુ કોઈએ તેમના તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. નાનાં બાળકો એ પણ. તેઓ પણ પોતાની ફ્રેશ નોટબુકોમાં લખી રહ્યાં હતાં, જાણે કે તે પણ ફ્રેન્ચ જ હતાં. છત ઉપર કબૂતરો બેઠાં બેઠાં ઘૂ... ઘૂ... ઘૂ... ઘૂ... ગાઈ રહ્યાં હતાં. લખતાં લખતાં હું એ વિચારી ઊઠ્યો - શું આ લોકો કબૂતરોને પણ જર્મન ભાષામાં ગાવા માટે જબરદસ્તી કરશે ?

નોટબુકમાં લખતી વખતે વચ્ચે વચ્ચે હું માથું ઊંચું કરીને શિક્ષકને જોઈ રહ્યો હતો. સર એમ. હ્યામેલ ખુરશી ઉપર નિશ્ચલ થઈને બેઠા હતા. ક્યારેક આ તરફ, ક્યારેક તે તરફ; ક્યારેક તો એક તરફ નજર ઘુમાવી જોઈ રહ્યા હતા. મેં વિચાર્યું કે કદાચ શિક્ષક બાળકોથી ભરેલો આ નાનકડો વર્ગખંડ પોતાની આંખોમાં સમાવી લેવા ઈચ્છતા હશે. ચાળીસ વર્ષથી તે અહીં હતા. આ કાર્ય પર બારીની બહાર તેણે પોતે બનાવેલું નાનકડું એવું ઉદ્યાન છે. બેન્ય, ડેસ્ક વગેરે ચીજો ઘસાઈ ઘસાઈને સુંવાળી થઈ ગઈ હતી. ઉદ્યાનનાં વૃક્ષો લાંબાં થઈ ગયાં છે અને હોપવાયિનની વેલ જે તેમણે પોતે વાવી હતી, તે બારીમાંથી ચઢીને આખી છત પર ફેલાઈ ગઈ છે. આ બધી ચીજોને છોડીને અહીંથી જતાં તેમને કેવું લાગી રહ્યું હશે ? ઉપલા માળના ઓરડામાં, તેમની નાની બેન સામાન બાંધતાં બાંધતાં બોલી રહી છે. આ સાંભળીને તેને કેવું લાગી રહ્યું હશે ?! કાલે જ તેને અહીંથી આ દેશમાંથી ચાલ્યા જવાનું છે ને !

પરંતુ તેનું હૃદય સંયમપૂર્ણ અને દઢ હતું. તે દિવસે દરેક પ્રકારનો અભ્યાસ પૂરો થયો ત્યાં સુધી સારી રીતે નિભાવવાનું ધૈર્ય અને દઢતા તેમનામાં હતાં. શુદ્ધ લેખનની પછી અમારે ઇતિહાસનો પાઠ ભણવાનો હતો. ત્યાર બાદ નાનાં-નાનાં બાળકોના ‘બ, બે, બિ, બો, બુ’ વગેરે અક્ષરોને રાગરૂપમાં ભણવાનું શરૂ થયું. વર્ગખંડની પાછળ બેઠેલો ભૂદો હૌસર, પોતાની આંખો પર ચરમા ચઢાવીને, પોતાની પ્રાઈમરને બંને હાથોથી પકડીને, બાળકોની સાથે પઠન કરી રહ્યો હતો. તેનો ધ્વનિ

ઉદ્વેગથી કંપિત થઈ રહ્યો હતો. અક્ષરોને વાંચવામાં તેને જે તકલીફ થઈ રહી હતી, તે જોઈને અમને હસવું આવી રહ્યું હતું અને સાથે રડવું પણ. અહા ! અમારો આખરી પાઠ કેટલો ગહન રીતે મારી સ્મૃતિમાં જડાઈ ગયો છે !

ચર્ચના ઘડિયાળમાં બાર વાગ્યા હતા. તે ક્ષણે ઘંટ પણ બજ્યો. તે સમયે કવાયતમાંથી પાછી ફરી રહેલી પ્રશિયન પલટનની ટ્રમ્પેટનો અવાજ પણ સંભળાયો. મિ. એમ. હ્યુમેલ મ્લાન વદને ખુરશીમાંથી ઊઠી ઊભા થયા. મેં ક્યારેય જોયું ન હતું કે તેઓ આટલા લાંબા માણસ હતા.

“મિત્રો,” તેઓએ કહ્યું, “હું... હું...” કંઈ રૂંધાવાને કારણે — ડૂમો ભરાઈ જવાને લીધે તેઓ આગળ કંઈ પણ બોલી ન શક્યા.

બ્લેકબોર્ડની તરફ ફરીને, હાથમાં એક ચોક લીધો અને પોતાની પૂરી તાકાત લગાવીને મોટા મોટા અક્ષરોમાં લખવા લાગ્યા -

‘Vive La France !’ (ફ્રાન્સની જય હો !)

લખવાનું પૂરું થતાં જ, તેઓ પોતાનું માથું ઠીવાલ સાથે ટેકવીને ઊભા થઈ ગયા અને એક શબ્દ પણ કહ્યા વિના હાથથી જ સંકેત કરતા રહ્યા -

‘શાળા છૂટી ગઈ છે. તમે લોકો જઈ શકો છો.’

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ : નારાયણ દેસાઈ

■ શરીફ વીજળીવાળા ■

‘અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ’ એ નારાયણ દેસાઈ દ્વારા લખાયેલી મહાદેવ દેસાઈની જીવનકથા છે. આપણે ત્યાં પુત્ર દ્વારા પિતાની જીવનકથા લખાયાના અન્ય દાખલા છે પરંતુ આ જીવનકથા જરા વિશિષ્ટ છે. આ જીવનકથાના નાયક મહાદેવ દેસાઈ છે પરંતુ એના મહાનાયક મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી છે. ગાંધીજી નામના કેન્દ્રની આસપાસ પોતાનું જીવનચક્ર પૂરું કરનાર મહાદેવભાઈની વાત લખનારને ગાંધીજીની વાત કર્યા વગર ચાલે જ નહીં. એટલે જ જીવનકથાની ભૂમિકા બાંધતાં નારાયણ દેસાઈ સ્પષ્ટતા કરે છે : ‘મહાદેવભાઈનું કામ સમજવા આપણે આ કથામાં અત્યારથી માંડીને છેવટ સુધી વારંવાર ગાંધીજીનું કામ સમજવું પડશે. અને ગાંધીજી એ પરચીસ વર્ષના ગાળામાં મોટા ભાગે દેશના વિવેકબુદ્ધિ અને અંતરાત્મા રૂપે કામ કરી રહ્યા હતા, તેથી આપણે ઠેર ઠેર દેશના વાતાવરણને પણ સમજવું પડશે. તે વિના મહાદેવની અંતરકથા છતી નહીં થાય. જ્યાં મહાદેવની જીવનધારા એટલે ગાંધીજીના તીર્થરાજ પ્રયાગમાં મળી ગયેલી સરસ્વતી, અને ગાંધીજીની પોતાની ગંગા જ્યાં આ ભારતના માનવના મહાસાગરમાં મળી જતો ગંગાસાગર-સંગમ હોય, ત્યાં નોખાં નોખાં તીર્થમાં સ્નાન કે નોખાં નોખાં જળનું પાન શક્ય પણ નથી અને ઈષ્ટ પણ નથી.’ (૭૬) જેમના જીવનની ક્ષણેક્ષણ ગાંધીજી સાથે સંકળાયેલી હતી એવા મહાદેવભાઈ વિશે લખવામાં નારાયણ દેસાઈને પણ મૂંઝવણ તો થઈ જ હશે. જે વ્યક્તિએ ગાંધીજીનો બોલેલો અને લખેલો અક્ષરેઅક્ષર સાચવ્યો, પણ પોતા વિશે કશું ના લખ્યું એના વિશે કઈ રીતે લખવું એની મૂંઝવણ... પણ મહાદેવભાઈની ડાયરીઓએ લેખકને રસ્તો સુઝાડ્યો : ‘મહાદેવ જો મોહનમાં મળી જવાથી ન મળતા હોય તો એની શોધ મોહનમાં જ કર ને...’ ગાંધીમાં એકરૂપ થઈ ગયેલા મહાદેવના ચરિત્રલેખક નોંધે છે : ‘ગાંધીજીનો છેડો પકડ્યો એટલે મહાદેવભાઈને મળ્યા વગર છૂટકો જ નહોતો.’ (૧૫)

૭૨૧ પાનાં અને ૪૪ પ્રકરણોમાં વિસ્તરેલી આ જીવનકથાના કેન્દ્રમાં મહાદેવ નથી, મોહન છે. કુલ પાંચ ખંડ : સ્મૃતિ (મૃત્યુની વાત), પ્રસ્તુતિ (જન્મ, ભણતર,

દિશાશોધ), પ્રીતિ (ગાંધીજી સાથેનું તારામૈત્રક પ્રેમની સત્તા સુધી વિસ્તરે), દ્યુતિ (સ્વવિકાસની સમાંતરે સંપૂર્ણ સમર્પણ) અને આહુતિ. ખંડોની જેમ જ પ્રકરણોનાં શીર્ષકો પણ સૂચનાત્મક છે. આરંભ જ ‘મહાદેવ, ઊઠો મહાદેવ !’ એવી ગાંધીની ભૂમથી, દેશ આખાના હૈયાને હીબકે ચડાવતા અકાળ મૃત્યુથી થાય. ને પછી જીવનકથાની માંડણી થાય. ગાંધી સાથે પહેલી નજરને પ્રેમ થાય તે પ્રકરણ ‘તારામૈત્રક’, ચંપારણ સત્યાગ્રહનું શીર્ષક ‘ધર્મયુદ્ધ’ દાંડીકૂચવાળા પ્રકરણનું શીર્ષક ‘મહાભિનિષ્ક્રમણ’, ગાંધી-મહાદેવસંઘર્ષ તે ‘અગ્નિકુંડનું ગુલાબ’ તો મહાદેવની શક્તિઓનો અતિશય ઉપયોગ અને કથળતા સ્વાસ્થ્યની વાત કરતું પ્રકરણ તે ‘ઘસાતું સુપડ’. નારાયણ દેસાઈ વાયકને સંબોધવાને બદલે એને સંડોવતા જઈને વાત માંડે છે. દા.ત., ‘આપણા કથાનાયકનો જન્મ ગુજરાતની પશ્ચિમ પટ્ટીમાં થયો.’ ‘એમનું બાળપણ કેવા દેશકાળમાં વીત્યું તે જરા જોઈ લઈએ....’ (૨૧). બે વાત કે બે પ્રસંગને સરસ રીતે જોડી આપે છે લેખક. દા. ત., ૧૯૨૫માં પોરબંદરના દીવાનના પાકા મકાનમાં એક અંધારી ઓરડીમાં જ્યાં ગાંધીનો જન્મ થયો હતો તે જોઈ મહાદેવે ભાવુક બનીને લખ્યું હતું, ‘બાપુના જૂના ઘરનાં દર્શન કર્યાં, એ ઓરડાનો અંધકાર જોઈને સહેજ મનમાં થયું કે ભગવાને ઘોર અંધારું ફેડવાને માટે જ બાપુને મોકલ્યા હોય ને !’ (૨૪). નારાયણ દેસાઈ તરત લખે છે : ‘એ રાષ્ટ્ર દીપકની ખાતર પોતાના જીવનનું પૂરેપૂરું તેલ બાળી નાખનાર મહાદેવનું જન્મસ્થળ જોઈને કોઈને મહાદેવનાં જ પેલાં વચનો યાદ આવી જાય તો એમાં કાંઈ નવાઈ કહેવાય ?’ (૨૪). ગાંધીથી અલગ મહાદેવનું જીવન જ નહોતું એટલે ગાંધીની વાતો આવે જ, છતાં જ્યાં ટાળી શકાય ત્યાં માત્ર નામોલ્લેખ સાથે સમગ્ર પ્રસંગ કે ઘટનાક્રમ લેખક ટાળે છે. આ ગાંધીની કથા નથી તે બાબતે સભાન લેખક મહાદેવ પકડાયા ત્યાં દાંડી સત્યાગ્રહની વાત સમેટી લે છે પરંતુ ક્યારેક ગાંધી અને દેશ એટલી હદે કેન્દ્રમાં રહ્યા છે કે મહાદેવ બિલકુલ જ ખસી જાય છે પરિઘ પર. દા. ત., ‘એકતાયજ્ઞ’ જેવાં પ્રકરણ... આ જીવનકથાને શા માટે અકાદમી-પુરસ્કાર મળ્યો હશે એનો જવાબ લેખકની અભિવ્યક્તિમાંથી પણ મળે છે. દા.ત.,

– મહાદેવની પ્રવૃત્તિઓનો તેઓ ગાંધીજી સાથે જોડાયા ત્યાર પછી થોડા જ સમયમાં શંકરની જટામાંથી છૂટેલી ગંગાની જેમ વિસ્તાર થવા લાગેલો. (૧૫૪)

– મહાદેવભાઈને પોતાના સૌથી પ્રિય એવા વિષય ગાંધીજી ઉપર બોલવાનું આવે ત્યારે તેઓ માણેકદારી પૂનમના ચાંદાની જેમ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠતા (૩૦૨)

– ગાંધીજી જે રીતે પિંડ આગળ વર્તતા તેને મહાદેવ બ્રહ્માંડ આગળ છતું કરતા. (૫૩૫)

- મહાદેવના થાક વિશે : ફેલાવતી ફેલાવતી લગભગ છેડે આવી ગઈ હતી.
(૭૦૪)

અભિવ્યક્તિ ઉપરાંત કથાબંધ, વસ્તુલક્ષી નિરૂપણ, ભાષાની પ્રવાહિતાનો પણ આ ચરિત્રગ્રંથને વિશિષ્ટતા બક્ષવામાં ફાળો છે. - શક્ય હોય ત્યાં સુધી તથ્યોને બોલવા દઈ નારાયણ દેસાઈએ મહાદેવભાઈની ચરિત્રગાથા ગાઈ છે. મહાદેવભાઈની ગાંધીભક્તિ, અન્ય સ્ત્રીઓ સાથેના એમના સંબંધો, દુર્ગાબહેન સાથેનું દામ્પત્ય, ગાંધીજી સાથેનો સંઘર્ષ વગેરે એવી બાબતો હતી જ્યાં લેખકના તાટસ્થ્યની કસોટી થઈ શકે, પરંતુ નારાયણ દેસાઈ એ તમામ પ્રસંગોના આલેખનમાં પૂરા વિવેક સાથે તટસ્થ રહ્યા છે. જરાક ગાંધીપક્ષે ઢળ્યા છે પરંતુ પિતાનો પક્ષ એમણે કશો નથી લીધો. પોતાની જાતને ગાંધીજીના ‘પીર, બબરચી, ભિસ્તી, પર’ કે ‘હમાલ’ તરીકે ઓળખાવતા મહાદેવ દેસાઈના વ્યક્તિત્વનાં લગભગ તમામ પાસાં આ જીવનકથામાં નારાયણ દેસાઈએ પૂરા સામર્થ્યથી આલેખ્યાં છે. ગાંધીજીના ગણેશ મહાદેવ માત્ર એમના લહિયા નહોતા, એ ગાંધીવિચારના સક્ષમ ભાષ્યકાર હતા, એક ઉત્તમ પત્રકાર, વિચારક, ચિંતક મહાદેવના વ્યક્તિત્વનાં અતિશય ઋજુ પાસાં પણ અહીં ઉજાગર થયાં છે. એમણે અનેક વાર ગાંધીજીના વિચારો કે નિર્ણયો બદલવામાં ભાગ ભજવેલો, એમના વતી વિષ્ટિકાર બનેલા, એમની વ્યૂહરચનાઓને આકાર આપેલો અને અમલમાં પણ મૂકેલી... લેખકે હંફાવી દે એટલા સંદર્ભોમાંથી પસાર થયા પછી આ જીવનકથા લખી છે તે છતાં મહાદેવ દેસાઈની વાત કરવા માટે હું અન્ય ગ્રંથોનો આધાર લઈશ.

આ મહાદેવ દેસાઈની જીવનકથા છે. એટલે મારી વાતના કેન્દ્રમાં પણ મહાદેવ દેસાઈ જ રહેશે. વિશાળ વાચન, ઊંડું ચિંતન કરવાની ક્ષમતા, ભાષાપ્રભુત્વ તથા અનુવાદ બાબતે અલ્પ મહાદેવભાઈનું ભુવન મહોહારી વ્યક્તિત્વ, એમના ગાંધીજી સાથેના સંબંધો, માન્યામાં ન આવે એવું ગાંધી પ્રત્યેનું એમનું સમર્પણ, એક માણસ કરી શકે તેના કરતાં અનેકગણાં કામ કરી શકવાની એમની ક્ષમતા, જાતને શૂન્ય કરી દેવાની આવડત વગેરે વિશે મારે વાત કરવી છે. સુરત પાસેના સાવ નાનકડા ગામની અંધારી ઓરડીમાં ૧-૧-૧૮૮૨ના રોજ જન્મેલા મહાદેવ નાનપણમાં ખારવાઓના હાથનું પાણી પીવાઈ જાય તો વટવાઈ જવાય એવા ડરને કારણે કલાકો સુધી તરસ્યા રહેલા, પણ ગાંધીજીના સ્પર્શે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટે કામ કરતા, પાયખાનાં સાફ કરતાં થયેલાં. નાનપણમાં એકેય કામ જાતે ન કરી શકતા મહાદેવ પછીથી ગાંધીજીનાં ખાદીનાં જાડાં કપડાં ધોતા, રસોઈ કરતા, સરસામાન સાચવતા કઈ રીતે થયા ? જે મહાદેવને કપડાં ધોતા હાથમાં ફરફોલા થતા એ પછીથી અલ્હાબાદની અતિશય આકરી જેલમાં કઈ રીતે ખુશખુશાલ રહેતા ? ગાંધીના

વ્યક્તિત્વમાં એવું શું જાદુ હતું કે મહાદેવ અને એમના જેવા અનેક વજ્ર જેવા બની જતા હતા ?... મારે આ વાત કરવી છે એટલે સ્વાભાવિક જ મહાદેવની સમાંતરે મોહનની ગાથા ગૂંથાતી જ જવાની.

જે કાંલેજમાંથી દાદાભાઈ નવરોજી, મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, ફીરોજશાહ મહેતા, ગો. મા. ત્રિપાઠી જેવા અસાધારણ વિદ્વાનો ભણીને નીકળેલા તે મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કાંલેજમાં ૧૪ વર્ષની ઉંમરે મહાદેવભાઈએ પ્રવેશ મેળવેલો અને માત્ર ૧૮ વર્ષની ઉંમરે ૧૯૧૦માં ફિલસૂફી-તર્કશાસ્ત્ર જેવા વિષય સાથે પ્રથમ વર્ગમાં બી.એ. પાસ કર્યું તે હકીકત એમનું બૌદ્ધિક કાઠું દર્શાવે છે. વકીલ, અનુવાદક જેવા કામ કરતા મહાદેવ, મિત્ર નરહરિ પારેખ સાથે ૧૯૧૭માં પહેલી વાર ગાંધીજીને મળવા ગયા ને પાછા વળતાં મિત્રને કહે છે : ‘નરહરિ મને તો આ પુરુષને ચરણે બેસી જવાનું મન થાય છે.’ (૬૧). પિતાજીની નામરજી છતાં, જેમાંથી કદી પાછા વળવાના નો’તા એવું ગાંધીજી સાથે જવાનું પગલું ૨૫ વર્ષના મહાદેવ કઈ પ્રેરણાને આધારે ભરતા હશે ? ધીમે ધીમે જાતને નામશેષ કરતા જવાની આ સાધના પાછળ, આ સર્વસ્વ સમર્પણકારી નિર્ણય પાછળ નારાયણ દેસાઈ નોંધે છે તેમ ‘ભક્તિ, વિદ્યતા અને સંસ્કારિતાનો ત્રિવેણીસંગમ હતો.’ (૫૭). આ સંપૂર્ણ સમર્પણ મહાદેવને સ્વમાંથી સ્વદેશ અને ત્યાંથી સર્વદેશ સુધી પોતાની ક્ષિતિજો વિસ્તારવાના પુરુષાર્થની ગાથાના નાયક બનાવે છે. મહાદેવ ભલેને એવું કહે કે, ‘કેવળ ગાંધીજી પ્રત્યેની ભક્તિ ઉપરાંત કશી જ લાયકાત મારામાં નહોતી.’ (૭૬). આ નમ્રતા પર વારી જવાય પણ એને સાચી ન મનાય. કારણ કે ગાંધીજી પાસે ગયા ત્યારે મહાદેવની અંજલિ સાવ ખાલી નહોતી. નારાયણ દેસાઈ લખે છે તેમ ‘એ કરસંપુટમાં ઉત્તમ ભાષાજ્ઞાન, ઉત્તમ અનુવાદકળા, વિશાળ વાચન, આંખે ઊડીને વળગે એવા સુંદર અક્ષર અને એવા અક્ષરે અતિ ઝડપથી લખવાની કુશળતા, પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનાં ઉત્તમ અંગોનું અધ્યયન, ઊંડું ચિંતન કરવાની શક્તિ ઉપરાંત એ અંજલિમાં નમ્રતા, શાલીનતા અને સમર્પણબુદ્ધિ જેવા ગુણોનો સાગરભર્યો અર્ધ્ય હતો...’ (૭૬)

મહાદેવભાઈની બૌદ્ધિક ક્ષમતાની, ભાષાપ્રભુત્વની, સુંદર અક્ષરોની, એમના માયાળુ સ્વભાવ તથા મીઠી વાણીની જેટલી પ્રશંસા થઈ છે એટલી જ કાયમ એમના દેખાવની પ્રશંસા પણ સાંભળી છે. ગાંધીજી એમને ‘ગુલાબનું ફૂલ’ કહેતા. સરોજિની નાયડુ એમને ‘ગુલે ગુજરાત’ કહેતા. નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ કહેલું : ‘અનાવલો છે, પણ નાગર જેવો દેખાય છે.’ (૪૬). મહાદેવભાઈના દેખાવ સંદર્ભે વખાણ તો અનેક લોકોએ કર્યાં છે પરંતુ સ્વામી આનંદ જેવું શાબ્દિક મૂર્તીકરણ ભાગ્યે જ કશે જોવા મળશે. ‘મોગલ ગાર્ડનના ગુલાબ, ઢાકાની શબનમ કે મોનાલિસા જેવી કલાકૃતિઓની

બરોબરી કરે એવી સંપૂર્ણતા લઈને દેવોનેય અદેખાઈ આવે એવી કામગીરી બજાવવા અવનિ પર ઊતરી આવેલા' મહાદેવભાઈના દેખાવ બાબતે સ્વામી આનંદ લખે છે : 'અક્ષર જેવા જ જાતે દેખાવડા. કિરતારે શરદપૂનમની ચાંદનીને ગંગાજળમાં ઝબોળીને હેમની એરણ પર હીરાની હથોડીએ ઘડેલા. હાજરાહજૂર યુનાનનું શિલ્પ. ભાષ્યા પછી માણસની નજર ન ખસે.' (શુક. ૬૧). એમનું અંગ્રેજી ઓક્સફર્ડનું, ગુજરાતી લખાણ ભક્તિભીનું ક્લાસિક, શૈલી અને રજૂઆત એમના પંડ જેવી મનોહારી, વહાલસોયી, ભારોભાર ભાવુક, પડોકાંકરી ગોત્યું ના જડે...' (શુકતારક સમા : ૬૧). ભાષાપ્રભુત્વ, અનુવાદ અને અક્ષરોની સુંદરતા બાબતે મહાદેવભાઈ ગાંધીજીથી ચડિયાતા હતા. વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડનો પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી સર મેન સેટ્ટીએ એક વાર મહાદેવભાઈને કહેલું : 'વાઈસરોયને પણ તમારા અક્ષરની અદેખાઈ આવે છે.' (૧૬૫) અતિશય ખરાબ અક્ષરો ઉકેલવામાં પણ મહાદેવ માહેર હતા. (ગાંધીને કારણે !!)

આપણને પ્રશ્ન થાય કે આટઆટલાં આંદોલનો, ધુંવાધાર લડતો અને ગાંધીજીનાં તમામ કામોની વચ્ચે મહાદેવભાઈએ આટઆટલું લખવા-વાંચવાનો સમય ક્યારે કાઢ્યો હશે ? જોન મોર્લીના અતિશય કિલ્ષ્ટ ગણાતા 'ઓન કોમ્પ્રોમાઈઝ'નો 'સત્યાગ્રહ કી મર્યાદા' શીર્ષકથી સરળ અને સરસ અનુવાદ, ગાંધીજીની આત્મકથાનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ, જવાહરલાલ નહેરુની અંગ્રેજીમાં લખાયેલી આત્મકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ (પંડિતજીની ચમકદાર ભાષા, એમનું આત્મસંવેદન, વેદના અને જલતા જિગરનું મનોમંથન અનુવાદમાં આબાદ ઊતર્યું છે. જાણે કે પંડિતજી ગુજરાતીમાં લખતા હોય તેવું લાગે છે.) ગાંધીજીના 'અનાસક્તિ યોગ'નો અંગ્રેજી અનુવાદ, ટાગોરના 'પ્રાચીન સાહિત્ય' ઉપરાંત 'ચિત્રાંગદા'નો તથા કેટલાંક ગીતોનો અનુવાદ, શરદબાબુની 'વિરાજવહુ વગેરે વાર્તાઓ'નો અનુવાદ, મૌલાના આઝાદ, બે ખુદાઈ ખિદમતગારો, સંત ફ્રાન્સિસ જેવાં ચરિત્રચિત્રણો, અર્જુન ભગતના ભજનોનું સંપાદન, અચ્યુત પટવર્ધન તથા અશોક મહેતાના ગ્રંથ 'હિંદનો કોમી ત્રિકોણ'ના ગુજરાતી અનુવાદની સટીક પ્રસ્તાવના તથા બીજું કેટલુંયે... એમણે ક્યારે લખ્યું હશે આ બધું એવો પ્રશ્ન મહાદેવભાઈની ડાયરીઓ વાંચનારાને, એમની વ્યસ્તતા સમજનારા દરેકને ચોક્કસ થવાનો. એ વ્યાસના ગણેશની જેમ ગાંધીજીના માત્ર લહિયા નહોતા. લેખક, અનુવાદક, પત્રકાર અને બહુશ્રુત વિદ્વાન મહાદેવભાઈનું જીવન ગાંધીજી પ્રત્યે સંપૂર્ણપણે સમર્પિત હતું, છતાં એમનું પોતીકું વ્યક્તિત્વ પણ એટલું જ પ્રબળ હતું. એટલે જ પુરુષોત્તમ માવળંકર લખે છે, 'આત્મસમર્પણ અને આત્મપ્રગટન એકસાથે કર્યાનો આટલો જીવંત અને જિગરભર્યો દાખલો ભાગ્યે જ જોવા મળે !' (શુકતારક સમા : ૨૪૪).

ગાંધીજી કહેતા, 'મહાદેવ મારો દીકરો, મારો ભાઈ, મારો મિત્ર, મારો મંત્રી

બધું જ છે.’ (૪૧૦). જરૂર પડ્યે ગાંધીજીના ભરત/શત્રુઘ્નની ભૂમિકા ભજવતા મહાદેવભાઈ પોતાની જાતને ગાંધીજીના હનુમાન જ માનતા. ગાંધીજીના અંતરની વાતોથી માંડીને એમની નાની મોટી તમામ બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓને જગત આગળ ધરી દેવી એ જ એમનો ધર્મ, એમનું જીવનકાર્ય રહ્યાં કાયમ. ગાંધીજી પ્રત્યેની ભક્તિ કેવી હશે કે એમની ઊંઘ ન બગડે એટલા માટે મહાદેવ અને પ્યારેલાલ ‘યંગ ઇન્ડિયા’ માટેનું લખાણ રેલગાડીના પાયખાનામાં બેસીને પૂરું કરતા ! અંગ્રેજો પ્રત્યે ગાંધી જેવી વફાદારી મહાદેવમાં નહોતી. પરંતુ એમની ગાંધી પ્રત્યેની ભક્તિ એમને તર્કના ક્ષેત્રથી પર લઈ જતી. એટલે જ ગાંધીજી સાથે મતભેદ થાય ત્યારે ગાંધીનો દોષ શોધવાને બદલે મહાદેવ કાયમ પોતાનો જ દોષ શોધવા પ્રયાસ કરતા. (૧૩૫). એટલે જ નારાયણ દેસાઈ વાચક વતી પ્રશ્ન ઉઠાવતાં કહે છે : ‘શું મહાદેવભાઈ ગાંધીજીને અવતારી પુરુષ માનતા હતા ?’ પછીના લખાણમાં આપણને આ પ્રશ્નનો જવાબ મળી જાય છે. મહાદેવે પોતાની જાતને ઓગાળી નાખેલી એ અર્થમાં તેઓ ગાંધીજીના સગુણ-સાકાર ભક્ત હતા એમ કહી શકાય પરંતુ તેઓ ગાંધીજીના આંધળા ભક્ત નહોતા. તેઓ ગાંધીજીને સિદ્ધ નહીં, સાધક જ માનતા. ગાંધીજી કદી ભૂલ કરે જ નહીં એમ તેઓ નહોતા માનતા. ગાંધીજીમાં ચમત્કારો કરવાની કંઈક અલૌકિક શક્તિ છે, એવું તેઓ નહોતા માનતા. તેમનામાં સામાન્ય લોકો કરતાં ઘણો વધારે દિવ્યાંશ છે એવું તેઓ માનતા...’ (૧૮૦). એમની ભક્તિ આંધળી નહોતી એટલે જ મહાદેવ ગાંધીજીને અમુક સારી વાત મોં પર કહી શકતા. દા.ત., રૈટિયો આધ્યાત્મિક વિધિ છે એમ હજી મને પ્રતીત નથી થયું.’ (૨૬૦) કે ચૌરીચોરાના બનાવ પછી ગાંધીજી સવિનય કાનૂનભંગની લડાઈ મુલતવી રાખે ત્યારે કોંગ્રેસની નેતાગીરી સંમત ન હતી, ને મહાદેવ પોતે પણ સંમત ન હતા તેવું એ ગાંધીજીને લખે છે. જોકે એ જ પત્રમાં આવું પણ ઉમેરે છે : મેં એક મિત્રને ગૂઢાર્થમાં કહ્યું : જુઓ, એ તો ગાંધી છે. કાં તો એની બધી અતિશયતાઓ સાથે એને સ્વીકારો અગર એને પડતો મૂકો. દેશે પોતાની પસંદગી કરવાની છે....’ દેશ શું કરશે એ દેશ જાણે પણ મહાદેવ લખે છે : ‘મેં તો પાંચ વર્ષ પહેલાં ગોધરામાં આપની સાથે મારાં પાનાં પડ્યાં ત્યારે જ પસંદગી કરી લીધી હતી.’ (૨૬૭). આ હદના સમર્પણ છતાં ગાંધીજીની અમુક વાતનો કરવો પડે તો મહાદેવભાઈ વિરોધ કરી શકતા. દા.ત., ગાંધીજીએ આશ્રમમાં સ્ત્રીપુરુષોના અલગ રસોડાં કરવાનો વિચાર મૂક્યો ત્યારે મહાદેવભાઈએ, નરહરિ પરીખ સાથે મળીને વિરોધ કરતો પત્ર લખેલો. સ્પષ્ટ વિરોધ નોંધાવતા એમણે લખેલું : જે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ અનેક વર્ષો થયાં સાથે જીવન ગાળ્યાં છે, સાથે વિચારો કર્યાં છે, સાથે આકાંક્ષાઓ બાંધી છે અને એકબીજાને હૂંફ આપી છે તેમનો એકાએક વિશ્વેષ કરવાથી તેઓ એકબીજાને માટે

ઝૂરશે, સહવાસનું વિશેષ ચિંતન કરી પોતાના બ્રહ્મચર્યનો મનસા વિશેષ ભંગ કરશે. વૈરાગ્ય વિના કરાવેલા ત્યાગમાંથી એવી માનસિક વિકૃતિ પેદા થશે કે જેથી પોતાની આસપાસનાં માણસ તેમને અકારાં લાગશે. અને પોતે આસપાસનાં માણસોને અકારા થઈ પડશે. આવી રીતે દૃઢયભગ્ન થયેલાં પાસેથી વિશેષ કામ પણ શું લઈ શકાશે ? (૪૩૯). સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાની વાત મૂકીને નિખાલસપણે આમ પણ લખે છે કે ‘અમે આશ્રમમાં દાખલ થયા ત્યારે બ્રહ્મચર્યનો નિયમ સૌને માટે ફરજિયાત હોત તો તેટલો નિયમ જ અમને આશ્રમથી છોટા રાખવાને માટે પૂરતો હતો..’ (૪૪૨). ગાંધીજી પ્રત્યે પૂર્ણ સમર્પિત મહાદેવ હતા પૂરા સંસારી, રસિક જીવ, સંસારને પંચેન્દ્રિયથી માણી શકતા. દુર્ગાબહેન માટે અતિશય ઝીણા સૂતરની સાડી વણતા મહાદેવ એમની સ્વાદિષ્ટ રસોઈ સબડકા ભરી માણી શકતા. આછા પોતની સાડી પહેરવામાં દુર્ગાબહેન સંકોચ અનુભવતાં. મહાદેવ એમને કહે, ‘કંઈ નહીં, આ સાડી તું ઘરમાં જ પહેર. એનો એક એક તાર કાંતતાં કાંતતાં મારું સ્મરણ કર્યું છે, જેટલો વધારે વખત તું એ સાડી પહેરેલી રાખે તેટલું વધારે સારું.’ (શુકતારક સમા : ૧૦૩). આવા મહાદેવભાઈ કોઈને પણ; દુર્ગાબહેનને તો ખાસ, અન્યાય કરી શકે એ વાત કંઈ રીતે માની શકાય ?

વેરિયર એલ્વિન લખે છે કે, ‘કેટલાયે બિનજરૂરી મુલાકાતીઓને ગાંધીજીથી દૂર રાખીને મહાદેવે એમનો દસેક વરસ જેટલો સમય તો બચાવ્યો જ હશે.’ (શુકતારક સમા : ૭૧) ને આ મુલાકાતીઓ કેવા કેવા પ્રકારના હતા ? પ્યારેલાલ લખે છે : ‘કબજિયાતની બીમારીવાળા અને ખોરાકના જાતભાતના પ્રયોગો કરનારાથી માંડીને સાહિત્યકારો, કવિઓ, કળાવિદો, પ્રવાસીઓ, અખબારોના પ્રતિનિધિઓ, રાજદ્વારી પુરુષો, અધ્યાત્મની ખોજમાં લાગેલાઓ.... આ બધાના ગાંડાઘેલા સવાલોના કે પત્રોના જવાબો મોટા ભાગે મહાદેવભાઈ જ આપતા. જાતભાતનાં ભેજાંઓ ક્યારેક દલીલે ચડતાં, ‘તમે જ રોકો છો, મહાત્માજી તો એટલા દયાળુ છે કે સૌ કોઈને મળવા દે.’ જવાબમાં મહાદેવ કહેતા, ‘સારું; હું પણ તેટલો દયાળુ હોત તો હું મહાત્મા હોત અને તમે મારાં જ દર્શન કરીને તૃપ્ત થાત. પણ મહાત્મા તો ગાંધી જ છે, અને હું તો કેવળ પહેરેદાર છું.’ (૩૭૭) આવી માથાફોડ ઉપરાંત ગાંધી આશ્રમના જાતભાતના નમૂનાઓ વચ્ચેના ઝઘડા-ટંટા પણ મહાદેવ જ શમાવતા. ઉશ્કેરાયેલાઓને શાંત પાડતા, મૂંઝાયેલાઓના મનની ગૂંચ ઉકેલતા. એમના માયાળુ અને પરગજુ સ્વભાવ તથા મીઠી જીભેથી રસઝરતી વાણીના પ્રતાપે મોટા ભાગના પ્રશ્નો ગાંધીજી પાસે પહોંચાડવાની જરૂર જ ના રહેતી.

નારાયણ દેસાઈએ ભૂમિકામાં જ લખેલું છે કે, ‘હું મહાદેવ દેસાઈનો કેવળ પ્રશંસક જ નહોતો, પુત્ર પણ હતો. સત્યની મર્યાદામાં રહીને ચરિત્રની સાથે

ચારિત્ર્યગાથા ગાવાનો આ પ્રયાસ છે.’ આ તટસ્થ લેખક પાછા ગાંધીજીના પણ જીવનકથાકાર છે. એટલે એમનું તાટસ્થ્ય ઘણી વાર આપણને ગાંધીજી તરફ ઢળી જતું લાગશે. એ તટસ્થ અવાજે, સ્વસ્થપણે કહી શક્યા છે કે, ‘એ ધ્યાનમાં રાખવું પડશે કે ઘણીખરી ઐતિહાસિક ઘટનાઓમાં મુખ્ય ભાગ ગાંધીજીએ જ ભજવ્યો હતો. મહાદેવભાઈએ તો યથાસંભવ સેવા દ્વારા એમની પ્રવૃત્તિઓને પુષ્ટ કરવાનું જ કામ કર્યું હતું.’ (૧૮૪). જોકે વાચક તરીકે આપણે લેખક જેટલા તટસ્થ નહીં રહી શકીએ. રચનાત્મક કાર્યક્રમોમાં લોકમત કેળવવાના, ગાંધીના વિચારોને લોકો સુધી પહોંચાડવાના, બારડોલી સત્યાગ્રહ કે દાંડીકૂચ વિશે ગાંધીજીનું વલણ, વ્યૂહરચના, માન્યતા વિશે સતત લખી લખીને લોકો અને સરકાર, ગાંધી અને સરકાર, લોકો અને ગાંધી વચ્ચે સેતુ બની સ્પષ્ટ પ્રજામત ઊભો કરવામાં મહાદેવભાઈનો ફાળો બહુ મોટો હતો. બારડોલી સત્યાગ્રહમાં સરકાર નમી એમાં સરદારના દૃઢ નેતૃત્વ સાથે મહાદેવભાઈની ગણતરીઓ, આંકડાકીય દલીલોનો પણ એટલો જ મોટો ફાળો હતો.

આમ તો ગાંધીજીના સચિવ થવું એ સાધનાનો પથ હતો. નારાયણ દેસાઈ કહે છે તેમ એ પથ ‘શ્વરસ્ય ધારા’ જેવો દુર્ગમ હતો. મહાદેવભાઈ માટે તો ‘સાહિબ મારો એક’ જેવું હતું એટલે પોતાની ભૂલ ના હોય ત્યાં પણ એ માફી માગતા, પશ્ચાત્તાપ કરતા, રડતા પણ ખરા, ગાંધીજી સાથે પોતે રહેવાને લાયક નથી એવું પણ કહેતા. પરંતુ વાચક તરીકે આપણે દરેક પ્રસંગે ગાંધીજીનો પક્ષ નથી લઈ શકતા. દા.ત., મિસ સ્લેડ પાસે ફેન્ય શીખતા મહાદેવને ગાંધીજી ખખડાવે છે ત્યારે કે દુર્ગાબહેન અને કસ્તૂરબા પુરી મંદિરના દર્શને ગયાં તે નિમિત્તે ગાંધીજી જે ભાષામાં મહાદેવભાઈને તોડી પાડે છે તે આપણને જરાય ગળે નથી ઊતરતું. આ બેઉ પ્રસંગે આપણે મહાદેવભાઈના પક્ષે ઊભા રહેવાનું પસંદ કરીશું. મંદિરવાળા પ્રસંગ નિમિત્તે ચંદ્રશેખર ધર્માધિકારી લખે છે : જગન્નાથપુરીવાળા પ્રસંગે ગાંધીજી કરતાં મહાદેવનું વર્તન વધુ સ્વસ્થ, સમતોલ હતું. પત્નીના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ, વ્યક્તિત્વ, વિચાર અને ઇચ્છાને એણે માન આપ્યું પણ અહિંસામાં માનનાર ગાંધી એવું ન કરી શક્યા.’ કદાચ એટલે જ પ્રથમ પ્રતિક્રિયા રૂપે ‘હરિજન’માં મહાદેવ આવું લખી બેઠા હશે ને આ પ્રસંગ પછી ?

To live with the saints in heaven

is a bliss and glory

But to live with a saint on earth

is a different story.

મહાદેવે સુશીલા નાયરને પણ આ વાત કહેલી કે, ‘બાપુની સાથે રહેવું એ જવાળામુખીની ટોચ પર રહેવા જેવું છે. જવાળામુખી ક્યારે ફાટે અને આપણા ફરયા

ઉડાવી દે એ કોઈ કહી શકે નહીં.' (શુકતારક સમા : ૨૧)

આમ પાછો બેઉ વચ્ચે એવો મનમેળ કે એકમેક વગર જરાય ન ચાલે. મહાદેવ તો દામ્પત્યજીવનની વાતોથી માંડીને બધું જ ગાંધીને કહેતા. ગાંધીજીથી દૂર જવાનું, વિખૂટા પડવાનું મહાદેવને જરાય ન ગમતું. દૂર રહેવું પડે ત્યારે પોતે ગાંધીજી માટે શું છે તે જાણવાની એમને ઇચ્છા થતી. જ્યારે 'ઇન્ડિપેન્ડેન્ટ' માટે અલ્હાબાદ જવું પડેલું ત્યારે એમના પ્રશ્નના જવાબમાં ગાંધીજીએ એમને લખેલું : 'તમે તો મારું મગજ છો.' (૨૧૪). જ્યારે પણ ગાંધીજીના મરણનો કંઈ પણ ઉલ્લેખ થતો ત્યારે મહાદેવભાઈને અંધારાં આવી જતાં. ગાંધીજી વિનાના મહાદેવ હોઈ જ ન શકે એવી એમની કલ્પના હતી. (૨૧૪). પોતે ગાંધીજી પહેલા જવાના તેવું એ વારંવાર કહેતા ને છેવટે એમની એ વાત સાચી પણ ઠરી. બંને એકમેકથી દૂર હોય ત્યારે પત્રો તો સતત ચાલતા જ રહેતા. અલ્હાબાદથી પોતાને પાછા તેડાવી લેવા માટે પણ મહાદેવે ગાંધીજીને લખેલું. એક વાર માંદગીમાં સપડાયેલા, ગાંધીજીના કાગળ વગર અધીરા-આકળા થઈ ગયેલ મહાદેવ પ્રેમથી તુંકારો કરી બેસે છે. જાણે કોઈ આશક માશૂકને લખે તેવો તાર એમણે ગાંધીજીને કરેલો : 'મારું સુધારા પર છે, પણ શાને આટલો દયાહીન ? એકાદ પ્રેમપત્ર તો લખ !' ગાંધીજીના પત્ર વિના એમની સ્થિતિ ચંદની રાહ જોતા ચકોર જેવી થતી. એક પત્રમાં તેઓ લખે છે : 'આપના પત્ર વિના તલસી સુકાઈ ગયો છું.' (૨૭૭). રાહ માત્ર મહાદેવ જ જોતા એવું નથી. ૧૯૨૫ના ગાળામાં મહાદેવભાઈની માંદગી વેળાએ ગાંધી લખે છે : 'તમે બીજા નિયમો જાળવો કે ન જાળવો, ઠેકાણાં ઠેકાણે રાખો કે ન રાખો, પણ મને કાગળ લખવાનું તો શૂળીએ બેઠા પણ કરો.' (૪૦૭). લાગણીના સ્તરે ગાંધીજી પર વધુ ને વધુ ઢળતા જતા મહાદેવભાઈને એક વાર ગાંધીજીએ લખેલું : 'પોલાકને હું કહેતો હતો કે તેને બે સ્ત્રીઓ છે. એક મિસિસ પોલાક અને બીજી હું. કેમ કે, તેનું અંતર બેની પાસે જ ઠાલવે, બેની ઉપર જ રિસાય. તમને પણ પોલાકની જેવી જ હવે ટેવ પડી લાગે છે. પણ દુર્ગા શું કહેશે ?' (૧૭૫). પરંતુ આ સંબંધનું સત્ત્વ ન સમજી શકનાર એરિક એરિક્સના ગ્રંથ 'ગાંધીઝ ટ્રુથ'માં મહાત્મા અને મહાદેવ વચ્ચેના સંબંધોમાં જાતીય વૃત્તિ જોવાઈ છે તેનું કારણ એનું શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિને જ ગણવાં રહ્યાં ને ? આ બંને વચ્ચે એટલો અને એવો એકાત્મભાવ હતો કે ગાંધી બોલે તે પહેલાં મહાદેવ અનુમાનથી લખી શકતા ! અને જ્યારે જ્યારે ગાંધીજીએ ઉપવાસ કર્યા ત્યારે ભોજન લેવા છતાં મહાદેવભાઈનું વજન પણ દરેક વખતે ઊતરતું જ ! મહાદેવભાઈના લેખની નીચેથી MD ચેકીને બાપુ MKG લખી દેતા એ દિવસે મહાદેવ હરખાઈ ઊઠતા ! મહાદેવભાઈનાં લગભગ તમામ કામનો ઉલ્લેખ ગાંધીના કામમાં સમાઈ જતો એ હદના

સ્વાર્પણની પરાકાષ્ઠાથી જો આપણને નવાઈ લાગતી હોય તો બિચારા એરિકભાઈનો શો વાંક ? ક. મા. મુનશીએ સાચું જ કહ્યું હતું મહાદેવભાઈના આવા સ્વાર્પણ માટે કે, 'ગાંધીજીની તરફ એમની દષ્ટિ 'સર્વધર્મ પરિત્યજ્ય મામેકમ્ શરણં વ્રજં' એ પ્રકારની હતી.' (૭૧૦)

૧૯૩૧માં મહાદેવને કોંગ્રેસના મહામંત્રી બનવા માટે આગ્રહ કરવામાં આવેલો, પણ ગાંધીજી એમને છોડવા તૈયાર નહોતા. ૧૯૩૭માં પ્રાંતિક સરકારો બની ત્યારે મહાદેવભાઈને મુંબઈ રાજ્યના પ્રધાન બનવાનું સૂચવાયેલ પણ એમણે હસીને સૂચન કોરાણે મૂકેલું, મારા જેવાને વિચાર આવે કે આઝાદી આવી ત્યારે ધારો કે મહાદેવ જીવતા હોત તો એમણે શું કર્યું હોત ? એવો પણ વિચાર આવે કે મહાદેવને આમ બાંધી રાખીને ગાંધીજીએ એમને અન્યાય કર્યો હતો ? તટસ્થભાવે બે-ત્રણ પ્રસંગોમાં આપણને એવું લાગે, પરંતુ નારાયણ દેસાઈનું આકલન આ બાબતે સાવ જુદું પડે છે. તેઓ કહે છે : 'ગાંધીજી સાથે જોડાયા ન હોત તો મહાદેવભાઈ સારા સાહિત્યકાર કે સારા ભાષાંતરકાર થયા હોત. પણ વિવેકપુરુષ કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ જેમને 'સર્વે શુભોપમાયોગ્ય' કહ્યા, લોખંડી પુરુષ સરદાર પટેલે જેના મરણને દેવતાઓને પણ દુર્લભ એવું મરણ કહ્યું, વેરિયર એલ્વિન જેવા સમાજશાસ્ત્રીએ જેમને ગાંધીરૂપી સોક્રેટીસના પ્લેટો કહ્યા, રામજી જેવા સંસ્કારી મુત્સદીએ જેમને ગાંધીજીના દ્વિતીયમ હૃદયમ કહ્યા. વાઈસરોયના સેક્રેટરીએ જેમને ગાંધીવિચારના સર્વોત્તમ ભાષ્યકાર કહ્યા, બીજા અનેકોએ બીજું કેટલુંય કહ્યું છતાંય દરેકને કહેવાનું રહી ગયું એવો જ ભાવ અનુભવાયો તે ગાંધીજી સાથે ન જોડાયા હોત તો મહાદેવભાઈ ક્યાંથી થયા હોત ? કદાચ એ સાચું હશે કે મહાદેવભાઈ શૂન્યવત્ થવાથી ગાંધીજીની કિંમત દસગણી વધી હશે, પણ આપણે એવે ન ભૂલવું જોઈએ કે ગાંધીજી વિનાના મહાદેવ તો એકડા વિનાના મીંડા જ રહ્યા હોત...' (૭૦૮). જોકે મહાદેવની શક્તિઓ અને સ્વભાવગુણ જાણનાર કદાચ નારાયણ દેસાઈ સાથે સંમત નહીં થાય. મહાદેવને દીકરો માનનાર ઊર્મિલાદેવી સેને લખ્યું છે કે, 'મહાદેવ ગાંધીજી પાસેથી જે પામ્યા તે કરતાં તેમણે ગાંધીજીને જરાય ઓછું નથી આપ્યું. ગાંધીજીએ મહાદેવ પાસેથી જે મેળવ્યું તે બીજું કોઈ જાણે કે નહીં, ગાંધીજી પોતે તો બરોબર સમજતા હતા... (શુક્રતારક સમા : ૧૦૧). જોકે નારાયણ દેસાઈ પણ એટલું તો કબૂલે છે કે 'બાપુએ તો મહાદેવના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને ઘડેલું... પણ ગાંધીજીને ગાંધી બનાવવામાં મહાદેવભાઈનો ફાળો નાનાસૂનો નહોતો...' (૬૯૪). ગાંધીજીએ મહાદેવના મળ્યા પહેલાં 'હિંદ સ્વરાજ' લખ્યું અને મળ્યા પછી 'સત્યના પ્રયોગો' લખાયાં. ગાંધી સેન્ટ્રમ, બર્લિનના શ્રી ક્રિશ્ચિયાન બાર્તોલ્ફ ભાવપૂર્વક નોંધે છે કે મહાદેવના સંપર્ક પછી ગાંધીજીની ભાષામાં કોમળતાની

સાથે સાથે ચોકસાઈ આવી છે.’ (૬૮૪). આપણે ગાંધીનાં વિચારો અને કાર્યોની ચોકસાઈ વિશે પણ આનું જ કહી શકીએ.

૨૦-૮-૪૨ના રોજ ‘કલમ અને ક્રિતાબ’માં અપાયેલી અંજલિ મહાદેવ શું હતા તે સતીક રીતે વ્યક્ત કરે છે. (મેઘાણીએ જ ને ?) તેમાં લખ્યું હતું કે, ‘બુદ્ધિ, શક્તિ અને ત્યાગભાવના તો એટલી પ્રબળ હતી કે જો એકલા ઊભા રહ્યા હોત કે ઇચ્છા કરી હોત તો હિંદના પ્રથમ પંક્તિના નેતા બન્યા હોત. પરંતુ એ વિચાર જ ક્યાંથી એમના અંતરમાં ઊઠે ? એમનું તો ધ્યેય પાયામાં પુરાઈ જવાનું હતું. દેહ અને આત્માની તમામ શક્તિ નિચોવી નિચોવી ગાંધીજીના જીવનપથનું દિવેલ બનવાનું હતું.’ (શુકતારક સમા : ૨૪૬).

નારાયણ દેસાઈ બંનેનાં વ્યક્તિત્વની બહુ યથાર્થ તુલના કરે છે. તેઓ લખે છે : ‘બાપુનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ વૈશાખની બપોરના સૂર્ય જેવું પ્રખર હતું, મહાદેવનું વ્યક્તિત્વ શરદપૂનમના ચંદ્ર સમાન સૌમ્ય હતું.’ (૬૮૪). મહાદેવના સમર્પણને નારાયણ દેસાઈ કેટલી બધી રીતે યોગ્ય ઠરાવવા મથામણ કરે છે ! એ કહે છે : ‘મહાદેવભાઈએ પોતાની હસ્તીને ગાંધીજીના યજ્ઞમાં હોમી દીધી હતી એ વાત સાચી, પણ તેથી તેમની હસ્તી શૂન્ય વડે ભાગવાથી જેમ સંખ્યાની કિંમત અનંતગણી થાય છે, તેમ તેમનો અહમ્ ઓગળ્યો હતો પણ અસ્મિતા અનંતગણી થઈ ગઈ હતી.’ (૭૦૮). ને છતાંય મારા જેવા ભાવકને લાગે છે કે મહાદેવ બધાના નસીબે નથી હોતા... ગાંધીજીના નસીબે એમને મહાદેવ મળ્યા ને ભારતવર્ષનાં નસીબ કે એણે ગાંધી-મહાદેવનો સંગમ જોયો.

નારાયણ દેસાઈએ સમગ્ર જીવનચરિત્રમાં વાચકના મનમાં જાગી શકે તેવા અનેક પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા છે અને એના જવાબો આપવાની કોશિશ પણ કરી છે. અન્ય સ્ત્રીઓ સાથેના મહાદેવભાઈના સંબંધો વિશે સમકાલીનોની વાત-લખાણો ટાંકીને વાચકો વતી નારાયણ દેસાઈ પ્રશ્ન કરે છે કે, ‘મહાદેવભાઈએ દુર્ગાબહેનને અન્યાય કર્યો હતો કે કેમ ?’ જવાબ ‘ના’માં જ મળે છે. ગાંધીજી સાથે જ રહેતા મહાદેવનું સરનામું આમેય કાં તો જેલ અને કાં રેલ જ રહેતું. એટલે દુર્ગાબહેનના ભાગે ‘સ્નેહધામ સૂનાં સૂનાં રે...’ ગણગણતા મોટા ભાગનું જીવન પસાર કરવાનું આવેલું. પણ લેખક પોતે સાક્ષી છે કે જેટલો સમય સાથે રહેવાનું મળતું એટલો સમય મહાદેવ સ્નેહથી છલકાઈ ઊઠતા, ઘર-દામ્પત્ય સભર થઈ ઊઠતાં... એટલે જ લેખક નોંધે છે કે, ‘મહાદેવભાઈનો ત્યાગ એ દુર્ગાબહેનના ગર્વનો વિષય હતો, ફરિયાદનો કદાપિ નહીં.’ (૬૬૫)

૧૩-૧૧-૧૯૧૭થી મહાદેવભાઈએ ડાયરી લખવાની શરૂ કરી તે મૃત્યુની આગલી સાંજ સુધી લખતા રહ્યા. આમ પણ ૧૯૧૭થી ૧૯૪૭ સુધીની ગાંધીજીની

પ્રવૃત્તિ જાણે કે હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસની ગતિવિધિ સૂચવે છે અને મહાદેવભાઈએ એમની ડાયરીઓ દ્વારા એ ઇતિહાસની અંતરંગ કથા એના દરેક વળાંક સાથે આપણી આગળ છતી કરી છે, પરંતુ એમણે શુષ્ક ઇતિહાસ નથી નોંધ્યો. નારાયણ દેસાઈ કહે છે તેમ : ‘તેઓ ગાંધીજીના ભાષ્યકાર છે, ગાંધીજીની વાતોને સામેનો માણસ સમજી શકે એવી ભાષામાં રજૂ કરનાર દુભાષિયા છે, ગાંધીજી જેવા એક મહાનાટકીય પુરુષને એના લૂબકૂ રૂપમાં પ્રગટ કરનાર એક નાટ્યકાર છે. ગાંધીજીના સંપર્કમાં આવનાર સેંકડો આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોના ચરિત્રચિત્રણકાર છે.’ (૩૭૪-૭૫)

આ ડાયરીઓમાં ગાંધીજીનાં ભાષણ, એમના પર આવેલ પત્રો, એમણે લખેલ પત્રો, ગાંધીજીને મળવા આવેલા લોકોની વાતચીતના મહત્વના મુદ્દા ઉપરાંત પોતે જે કંઈ નવું વાંચ્યું હોય તેની નોંધ કે ગાંધીજીની કોઈ વાત નિમિત્તે થયેલ મનોમંથન આલેખેલ છે. એક સામાન્ય વાચક તરીકે અથવા ઇતિહાસના અભ્યાસી તરીકે આપણે આ ડાયરીઓમાંથી પસાર થઈએ ત્યારે સમજાય કે જો મહાદેવભાઈએ આ બધું નોંધ્યું ન હોત તો આપણો ઇતિહાસ કેટલો તો એકાંગી અને પુરાવાઓ વગરનો હોત ? લોકોએ અને અંગ્રેજોએ ગાંધી વિશે, એમના પ્રયોગો, માન્યતાઓ, સંબંધો, મનોમંથનો અને એમનાં આંદોલનો વિશે મનગમતી કે મનફાવે તેવી વાતો કરી હોત. બ્રિટિશ સરકારે ઇચ્છ્યું હોત તો ગાંધીજીનાં ભાષણોને, એમના પત્રવ્યવહારને પોતાના અધિકૃત અહેવાલોમાં દાટી કે છુપાવી દીધા હોત. પણ એવું ના થઈ શક્યું એનો તમામ યશ મહાદેવભાઈની કલમને ફાળે જાય. જે જમાનામાં રેકોર્ડિંગની વ્યવસ્થા ન હતી ત્યારે ગાંધીજીનો બોલાયેલો અને લખાયેલો શબ્દેશબ્દ મહાદેવભાઈએ ભાવિ પેઢી માટે સાચવ્યો. આ ડાયરીઓ વિશે રા. વિ. પાઠક લખે છે કે, ‘એમની ડાયરીઓને જગતસાહિત્યમાં હું તો અનન્ય માનું છું – વિષયની મહત્તાની દૃષ્ટિએ, લેખકની સચ્ચાઈની દૃષ્ટિએ અને લેખકની શક્તિની દૃષ્ટિએ પણ.’ (શુકતારક સમા : ૧૦૭). પ્યારેલાલ આ ડાયરી અંગે કહે છે : ‘ગુરુના એક એક શબ્દનો સંગ્રહ કરવા માટેની તેમની ચીવટ એટલી હતી કે કોઈ વાર કાગળ તરત હાથમાં ન આવે તો મહત્વના મુદ્દાઓ વર્તમાનપત્રોના હાંસિયામાં, ચલણી નોટોની પાછળ અને કોકવાર અંગૂઠા કે આંગળીઓના નખ પર ટાંચી લેતા મેં તેમને નજરોનજર જોયા છે. વખત મળ્યે વહેલી તકે એ બધું રોજનીશીમાં તેઓ ઉતારી લેતા... તેમની હયાતીમાં ગાંધીજી વિશે અવળો પ્રચાર કરવાની ધૃષ્ટતા કોઈ કરી શકતું નહીં. ભૂલેચૂકે કોઈ આવી ભૂલ કરવા જતું તો તે સમયે જ નોંધાયેલી પોતાની નોંધના પુરાવાનો હથોડો તેના પર પકવો જ હોય...’ (શુકતારક સમા : ૩૩). એટલે જ જેમને ગાંધીજીના સાધન અને સાધ્ય વિશેના યુદ્ધ અને અહિંસા વિશેના વિચારો જાણવા હોય તેમણે ડાયરીઓમાંથી પસાર થવું જ રહ્યું.

ભગતસિંહ વગેરેને બચાવવા ગાંધીજીએ કંઈ નો'તું કર્યું એવું દોષારોપણ કરનારા તમામે અહીં મહાદેવભાઈના હાથે નોંધાયેલ પત્ર વાંચી જવા અથવા ૨૬ માર્ચનું ગાંધીજીનું ભાષણ વાંચી જવાની ભલામણ કરી શકાય. ગાંધીજી પોતાની વાત છોડતા નહીં એટલા જિદ્દી હતા એવું માનનારાઓએ જહાલ અને જવાળ વચ્ચે મેળ પાડવા મથતા ગાંધી કઈ હદે જતું કરવા તૈયાર થયેલા એ આ જીવનકથામાં વાંચી જવું, વળી ઇતિહાસ તો આપણી સામે રાજકીય ચર્ચાઓ કે વાટાઘાટો કરતા, રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ વિશે વાત કરતા, ઉપવાસ કરતા, એક પછી એક પ્રજાકીય આંદોલનો ઉપાડતા ગાંધીનું ચિત્ર રજૂ કરશે. પરંતુ મહાદેવભાઈ તો આપણને બાળકો સાથે રમતા, ખડખડ હસતા-હસાવતા ગાંધી, હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા માટે મથતા ગાંધી, અસ્પૃશ્યોને ન આવકારે તે જાગનાથ ન કહેવાય એવું કહેતા ગાંધી, અંતેવાસીઓ પર હદ બહારના અકળાઈ જતા ગાંધી, પરચૂરે શાસ્ત્રી જેવા આસન્નમૃત્યુ દરદીઓની સેવામાં રત ગાંધી... એમ ગાંધીના કેટકેટલા રૂપ બતાવે છે ?

સૌથી મોટી નવાઈની વાત એ છે કે જે 'મહાદેવભાઈની ડાયરી' કહેવાય છે એ હકીકતે છે તો ગાંધીજી વિશેની ડાયરી ! જ્યારે જ્યારે મહાદેવભાઈ ગાંધીજી સાથે નો'તા ત્યારે ત્યારે ડાયરી નથી લખાઈ ! આટલી હદે પોતાની જાતને શૂન્યવત્ કરી દેનારા સ્વાર્પણ માટે આપણને નવાઈ લાગે પરંતુ નારાયણ દેસાઈ લખે છે તે સાવ સાચું છે : 'મહાદેવભાઈ પોતાની ડાયરીઓમાં પોતાની જાતને છુપાવીને ગાંધીજીને જ આગળ કરે છે.' (૫૮૧). મહાદેવભાઈ આવું કઈ હદે કરે છે ? એક મૃત સંતાન પછી ૧૯૨૪માં નારાયણભાઈનો જન્મ થાય પણ એ સમાચારનો મહાદેવભાઈની ડાયરીમાં ઉલ્લેખ સુધ્ધાં નથી ! ૧૯૪૨ની લડતમાં જેલમાં જતા પહેલાં જવાહરલાલે પોતાની ડાયરીમાં 'ઈન્દુને ફરી ક્યારે મળાશે ?' એવું લખ્યું છે પણ મહાદેવભાઈની ડાયરીમાં તો બાપુ વિશેની ચિંતા જ વ્યક્ત થઈ છે !

આપણને એક પ્રશ્ન થાય કે મહાદેવભાઈમાં સર્જનાત્મક ઉપરાંત અનુવાદક તરીકેની ભરપૂર ક્ષમતા હોવા છતાં એમણે એમનો બધો જ સમય ગાંધીજીના બોલાયેલ શબ્દો નોંધવામાં કે એમનાં લખાણો-પત્રોની નકલ કરવામાં જ કેમ ગાળ્યો હશે ? એમને કદી કંટાળો નહીં આવ્યો હોય ? આ બાબતે મહાદેવભાઈ કહે છે : 'જો કોઈક વાર અમુક વસ્તુ દર્શાવવાની ખાતર સૂર્ય અને દીપકની તુલના કરવી ક્ષમ્ય ગણાય તો હું કહું કે તુલસીદાસને રામચરિતમાનસ લખતાં કંટાળો આવ્યો હોય અથવા શંકા થઈ હોય કે કોઈ વાંચશે કે નહીં તો મને બાપુ વિશે કાંઈ પણ લખતા કંટાળો આવે અથવા વાંચશે કે નહીં એવી શંકા થાય.' (૩૩૬).

અનેક દસ્તાવેજી વિગતો, પ્રશ્નો, વ્યાખ્યાનો વડે લેખક ગુજરાત અને ભારતના

એક મહત્ત્વના કાળખંડને, આપણા સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના મહત્ત્વના તબક્કાને આપણી સમક્ષ જીવંત કરી આપે છે. ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા ચરિત્રગ્રંથોમાં આ ગ્રંથ એના નાયકને કારણે, એના લેખકની અપૂર્વ નિરૂપણ અને સંયોજનશક્તિને કારણે, ભાષાશૈલીને કારણે અપૂર્વ બની રહેવાનો કાયમ. એવું કહેવાની હિંમત કરી શકાય.

છેલ્લે મહાદેવભાઈ માટે આવું કહેવાનું મન થાય....

કિસીકો ન હો સકા ઉસકે કદકા અન્દાજા

જો આસમા થા મગર સર ઝુકા કે ફિરતા થા.

સંદર્ભગ્રંથ

૧. અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ : નારાયણ દેસાઈ, શ્રી મહાદેવ દેસાઈ જન્મ શતાબ્દી સમિતિ, હરિજન આશ્રમ, અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૧૯૯૨, રૂ. ૫૦, પાનાં ૭૫૫
૨. શુકતારક સમા મહાદેવભાઈ : સં. જયન્ત પંડ્યા, કાન્તિ શાહ, શ્રી મહાદેવ દેસાઈ જન્મ શતાબ્દી સમિતિ, હરિજન આશ્રમ, અમદાવાદ, પ્ર. આ. ઓગસ્ટ ૧૯૯૧, પુ. મુ. ઓક્ટોબર ૧૯૯૧, રૂ. ૪૦, પાનાં ૫૯૬.
૩. મહાદેવભાઈનું પૂર્વરચિત : નરહરિ પરીખ, નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૧૯૫૦, બાર આના, પાનાં ૧૦૧

‘વળાવી બા આવી’ : અવિસ્મરણીય રચના

■ મનસુખ સલ્લા ■

તપાસવા જેવું એ છે કે અમુક કવિતા કેમ ભાવકોના હૃદયમાં કાયમનું સ્થાન લઈ લે છે અને કવિની ઓળખરૂપ એ કાવ્ય બની જાય છે. ઉશનસૂનું ‘વળાવી બા આવી’ કાવ્ય આવું છે. સોનેટસ્વરૂપ ખેડાઈ ચૂક્યું હતું. સોનેટના ભાવવળાંકો (ખંડો) પ્રમાણે અહીં આઠ અને બાર પંક્તિ પછી વળાંક આવે છે. અંત્યાનુપ્રાસ પણ સોનેટની એક ઓળખ છે તે અહીં પણ છે. સોનેટના બાહ્ય માળખાનાં સઘળાં લક્ષણો અહીં હાજર છે. પરંતુ એ કારણે જ આ કાવ્ય નોંધપાત્ર નથી નીવડ્યું. અહીં સંવેદનની અભિવ્યક્તિ જે સંયમથી થઈ છે અને એમાં યોજાયેલા કાવ્યસ્વરૂપનાં પાયાનાં ઘટકો સ્પર્શક થયા છે એ આ કાવ્યની અને કવિની સિદ્ધિ છે. કવિતા માટેની એક વ્યાખ્યા એવી છે કે ‘કવિતા બે પંક્તિ વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાં હોય છે.’ એટલે કે તેમાં રજૂ થયેલા કરતાં રજૂ ન થયેલામાં ભાવ વધુ સૂચવાતો હોય છે. જીવનઘટનામાં બનતું તો ઘણું હોય છે પરંતુ કવિ શું પ્રગટ કરે છે, એટલે કે પસંદ કરે છે તે સોનેટને ચિરંજીવ બનાવે છે.

સોનેટનું સ્વરૂપ પ્રમાણમાં ચુસ્ત હોય છે. ચૌદ પંક્તિઓ તો ખરી જ, ઉપરાંત કવિ કયા છંદની પસંદગી કરે છે તે પણ નિર્ણાયક બને છે. અહીં ૧૭ અક્ષરનો શિખરિણી છંદ કવિએ પસંદ કર્યો છે. શિખરિણી છંદમાં સામટા પાંચ ગુરુ અને સામટા પાંચ લઘુની રચના છે. જાણે કે આનંદની ભરતી અને પછી વેરાઈ (કે ઢોળાઈ) જતો આનંદનો ભાવ પ્રગટ કરવા કવિએ આ છંદ પસંદ કર્યો છે.

દિવાળીની રજાઓમાં દૂર રહેતાં સંતાનો ભાર્યાઓ અને બાળકો સાથે વતનમાં સ્વઘેર આવ્યાં છે. એમની હાજરીમાં એ થોડા દિવસોમાં માતાએ શું શું અનુભવ્યું, કેવી ભાવભરતી તેના હૈયામાં ચડી હશે, સફાઈ-તૈયારી-મિઠાઈ-ફટાકડા-રંગોળી-વાતો-હાસ્ય-રમતો-કિલકિલાટથી કેવી તૃપ્તિ અનુભવી હશે તેની કોઈ વાત કવિએ કરી નથી. કવિનો આ સંયમ તરત ધ્યાન ખેંચે છે. એ આનંદપર્વના દિવસો હવે પૂરા થાય છે, ત્યાંથી કવિતાનો પ્રારંભ થાય છે. સોનેટસ્વરૂપની સૂક્ષ્મતા કવિએ આગલી રાત અને વળતો દિવસ એવા બે ખંડ કરીને પણ સૂચિત કરી છે.

આગલી રાતે વિરહ તોળાઈ રહ્યો છે તેનો અનુભવ માતા તીવ્રપણે કરે છે. દિવાળીની રજાઓ પૂરી થઈ. સંતાનો ધંધાર્થે પાછાં જવાનાં છે, ત્યારે માતાને લાગે છે કે, ‘દહાડાઓ કેરી સ્ખલિત થઈ શાંતિ પ્રથમની’. આ શાંતિ સ્થૂળ નથી. ઘર તો બાળકોના કલરવથી, પુત્ર-પુત્રવધૂઓની વાતોથી ભર્યું ભર્યું હતું. એનાથી માતા શાંતિ-સુખ-તૃપ્તિ-સભરતા અનુભવતી હતી. જાણે કે એ સઘળું ડહોળાઈ ગયું. અહીં સંસ્કૃત શબ્દ ‘સ્ખલિત’ કેવળ છંદ માટે નથી, પણ ‘ખરી પડવું’, ‘પટકાઈ પડવું’ના અર્થને સૂચિત કરે છે. ‘ઘર મહીં - પ્રથમની’નો પ્રાસ હળુહળુ પ્રવેશી રહેલા વિરહનાં પગલાં સંભળાવે છે.

પિતા-માતા-ગંગાસ્વરૂપ ઘરડાં ફોઈ કર્મે લખાયેલો વિરહ જાણે આગલી રાત્રે બધા વચ્ચે પોતાની જગા કરી બેસી ગયો હોય એવું અનુભવે છે. આવતી કાલે સંતાનો જવાનાં છે, વિરહ થવાનો છે એ નિશ્ચિત છે. છતાં જાણે કે હજુ તો આવતી કાલે એ બનવાનું છે એવું ભ્રામક આશ્વાસન લેતા હોય એમ બીજી જ વાતો તરફ વળી ગયાં. ધ્વનિ એ છે કે વિરહની સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરતાંય જીવ ચાલતો નથી. એટલે બીજી વાતો કરીને આવનારા વિરહને ટાળવા પ્રયત્ન કરે છે. કવિએ પ્રત્યેક શબ્દ સહેતુક પસંદ કર્યો છે : ‘ઉવેખી એને સૌ જરઠ વળી વાતે સૂઈ ગયાં’. અહીં છંદની ગતિ અને મનોભાવની ગતિ એકરૂપ સિદ્ધ થાય છે. કવિએ અહીં પણ અદ્ભુત સંયમ જાળવ્યો છે કે આખી રાત માતાએ કેવી, કેમ વિતાવી હશે, ઊંઘી શકી હશે કે નહિ એને વિશે મૌન રાખ્યું છે. ‘જરઠ’ એટલે કેવળ ‘ઘરડાં’ નહિ કઠણ થઈ ગયેલાં, સંવેદનાહીન એમ સૂચવાય, પણ માતાની સ્થિતિ એથી ઊલટી જ છે.

સોનેટનો બીજો ખંડ એ રાત્રિ પછીની સવારનો, એટલે કે ખરેખર વિરહની સ્થિતિનો છે, પરંતુ કવિએ માતાના ભાવોના વર્ણનને બદલે માત્ર વિગતો જ વર્ણવી છે. આ ચાર પંક્તિમાં વર્ણવાયેલી દરેક ક્રિયામાં બા સક્રિય હશે, સતત રમમણિ હશે અને તેના હૃદયમાં તુમુલ મંથન ચાલતું હશે, પરંતુ કવિ કેવળ અશબ્દ પ્રતિભાવો જ વર્ણવે છે.

બીજા ખંડમાં મોટાભાઈ, પત્ની અને બાળકોને લઈને ગયા, માતા તેને વળાવવા ગઈ હશે, ત્યારે માતાના હૃદયમાં ઊઠતો પ્રતિભાવ છે : ‘ભર્યું ઘર લઈ ભાઈ ઉપડયા’. જાણે ઘરની વસ્તી અર્ધી થઈ ગઈ. વસ્તી શબ્દ સામ્પ્રિપ્રાય છે. ‘ભર્યું ઘર’માં ભર્યું ક્રિયાપદ સાર્થક થયું છે. ‘ભરેલું’ અને ‘ઊભરાતું’, ‘સમૃદ્ધ’ એ અર્થો પણ અહીં સૂચિત થાય છે. આ પદાવલીમાં કેવળ વર્ણસગાઈનું સૌંદર્ય નથી, એક ઊંડો નિસાસો, શ્વાસનું સહેજ અટકી જવું, એ માતાની હૃદય-સ્થિતિનો પડઘો પદાવલી દ્વારા આંતરશ્રવણમાં સંભળાઈ શકે છે. છંદની લઘુ-ગુરુની બાંધણી ભાવ-પ્રગટીકરણમાં કેવી સાર્થક સિદ્ધ

થાય તેનું આ દષ્ટાંત છે.

અહીં માતાની નજરે ઘર વર્ણવાયું છે : ‘ઘર થઈ ગયું શાંત સઘળું’. બીજી પંક્તિમાં ‘ઘરની શાંતિ’ અને અહીં ‘શાંત સઘળું’ બંનેમાં શાંતિનું સ્વરૂપ તદ્દન ભિન્ન છે. ઘરની શાંતિમાં સ્થિર, અખૂટ સભરતા સૂચવાય છે, જ્યારે ‘શાંત સઘળું’માં બધી વાતો—કલરવ—ભાવ—પ્રતિભાવ જાણે શમી—અટકી ગયાનો ભાવ પ્રગટે છે.

છતાં થોડુંક આશ્વાસન પણ હશે કે હજુ બે નાના પુત્રો અને પુત્રવધૂઓ તો ઘરમાં છે. તેની નવોઢા ભાર્યાઓ માટે સમાસપ્રધાન સંસ્કૃત પદાવલી ‘પ્રિયવચનમંદસ્મિત વતી’માં પુત્રવધૂઓનું સુંદર—ચાક્ષુસ ચિત્ર તો છે જ, ઉપરાંત હવે ઘરમાં થતી વાતોમાં, સૌનું ચાલવું—બોલવું—બેસવું ઘરને માધુર્ય અને સભરતા બક્ષતાં હશે, એમની હાજરી માતા માટે આધાર અને આશ્વાસનરૂપ બની રહી હશે. સામટા લઘુની રચનાવાળા શિખરિણી છંદથી એ ક્રોમળતા વ્યંજિત થાય છે.

આખરે વિદાયની એ પળ આવી પહોંચી. ત્રીજા ખંડમાં (અંતિમ બે પંક્તિમાં) બપોરે બંને નાના પુત્રો અને તેમની પુત્રવધૂઓને (પાદરેથી જ હશે) વળાવીને ઘેર પાછી ફરેલી બાની આંખે ઘરનું દૃશ્ય વર્ણવાયું છે : ‘ગૃહવ્યાપી જોયો વિરહ’. માતા અનુભવે છે કે ઘરમાં વ્યક્તિઓ નહિ, વિરહ વ્યાપેલો છે. જાણે માત્ર એનું જ અસ્તિત્વ છે. ત્રણે વડીલો જે સ્થિતિને વાણીમાં મૂકવા માગતાં નહોતાં, ભ્રામક આશ્વાસનથી એની ઉપેક્ષા કરવા માગતાં હતાં એ હકીકત રૂપે સામે આવે છે ત્યારે જે ખાલીપો, અભાવ અને ઊણપ માતાને અનુભવાય છે તેનું ઘેરું, ઘાટું, કરુણ વર્ણન આપવાને બદલે કવિ માત્ર એક સ્થિતિ જ વર્ણવે છે : ‘પડી બેસી પગથિયે’. અહીં શબ્દ પસંદગી અને છંદની રચના (લઘુ-ગુરુનો લય) સૂચવે છે કે માતા કેવી ભાંગી પડી હશે. ‘બેસી પડી’માં અવશતા છે તો ‘બેસી’ અને ‘પડી’ના પ્રાસમાં તેની હૃદયસ્થિતિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. પગથિયે જ માતા ભાંગી પડે છે. અહીં માતાના કોઈ ઉદ્દગારને બદલે કેવળ સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં કવિનો સંયમ ફરી ધ્યાનપાત્ર બને છે. કવિની એક ખૂબી એ પણ છે કે વિરહ પણ એક પાત્ર હોય અને સ્વજનો ઘર છોડીને ગયા અને વિરહ ઘરમાં ધરાવ જગ્યા મેળવી લીધી એવું કલ્પવામાં સર્જનાત્મકતા તો છે જ, ઉપરાંત જનારનું અને નવા આવનારનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે.

કવિતા સિદ્ધ થાય તેમાં સંવેદનની સૂક્ષ્મતા, વ્યાપકતા અને ગંભીરતા અસરકારક બને છે તેમજ અભિવ્યક્તિની મુલાયમતા, સચોટતા, શબ્દપસંદગી, છંદ અને લય, ભાવસ્થિતિના પલટા, પ્રગટ કરવા કરતાં અપ્રગટ રાખવાનો સંયમ – આ સઘળું નિર્ણાયક બને છે. સૌનેટસ્વરૂપની પસંદગી તો સહેલી છે (ખાસ કરીને ઉશનસ્ માર્ટે) પરંતુ તેની સૂક્ષ્મ વિભાવના અને આંતરિક સુંદરતાને પ્રગટાવવામાં આ કવિનો વિશેષ

છે. ઘૂંટાયેલો કરુણ રસ વધુમાં વધુ અશબ્દ રહે તે કવિસંયમ આપણને સ્પર્શી જાય છે.

આવાં કાવ્યોનું ભાવન આપણને સ્વરૂપની ચુસ્તી અને છંદનું બંધન સ્વીકારવાનો પડકાર ઝીલવાની કવિ ઉશનસૂની ક્ષમતાનો પરિચય આપે છે. ‘વળાવી બા આવી’ કવિ ઉશનસૂની અવિસ્મરણીય રચના નીવડી આવી છે, કારણ કે એમાં આવી સઘળી ગુણસમૃદ્ધિ છે.

□

‘ફીણ-મોજાં’થી ‘સમુદ્ર છલકે છે’ સુધીની જાતરા

■ હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ ■

અત્યારે સક્રિયતાથી ગઝલ લખતા ગુજરાતી ભાષાના ૧૦ કવિઓ ગણાવવા હોય તો કવોલિટી અને કોન્ટિટી – બંને સંદર્ભે અધિકારપૂર્વક હર્ષદ ચંદ્રારાણાનું નામ મૂકી શકાય. એટલું માતબર કામ આ સર્જકનું છે. અમરેલીના આ કવિ રમેશ પારેખની આંગળી ઝાલી લખતા થયા, ને અત્યાર સુધીમાં છ સંગ્રહો આપ્યા. સાતમો થઈ શકે એટલી રચનાઓ હજુ ગ્રંથસ્થ થવી બાકી છે. આ બધું જોતાં સર્જકના ભાવવિશ્વમાં પ્રવેશવાનું સહજ આકર્ષણ જન્મે અને પ્રવેશ્યા પછી સંતર્પક અનુભવ પણ થાય. એ અનુભવોને કવિના કાવ્યવિશ્વનાં નિરીક્ષણ રૂપે મૂકવા મથીએ.

‘ફીણ-મોજાં’ (૧૯૯૧)થી આરંભાયેલી કવિની સર્જનયાત્રા ‘સમુદ્ર છલકે છે’ (૨૦૧૨) સુધી પહોંચી છે. શીર્ષકો જ કવિના સર્જનનું કેન્દ્રબિંદુ ચીંધી આપે છે. બાવીસ વર્ષની, (આમ તો ૨૪ વર્ષની) કવિની આ યાત્રાના કેન્દ્રમાં સમુદ્ર-ફીણ-મોજાં-રેતી-નાળિયેરી જ હોવાનાં, એ વણકહ્યું વ્યક્ત થાય છે અને આ યાત્રામાંથી પસાર થતા કવિને આત્મસાત્ ગઝલ સ્વરૂપની પણ પ્રતીતિ થાય છે. ગઝલકાર તરીકે જ સવિશેષ ખ્યાત આ કવિએ ગીત અને અછાંદસ પર પણ હાથ અજમાવ્યો છે ને એ ક્ષેત્રે પણ યાદગાર સર્જન કર્યું છે એય ન વીસરવું જોઈએ.

રમેશ પારેખ જેમને પૂરી ગંભીરતા અને આદર સાથે ‘કવિ’ કહે છે એમના પ્રથમ સંગ્રહમાં ગઝલોની બહુલતા સાથે થોડાં ગીતોને અછાંદસ પણ છે. ‘નદીકાંઠે’,

‘પડદામાં’ કે સરોવર-ભેજ-દીપકનાં ગઝલગુચ્છો આપતા ગઝલકાર ટૂંકી-લાંબી, બંને પ્રકારની ગઝલોમાં હાથ અજમાવે છે, ને મહદ્અંશે સફળ પણ રહે છે. પહેલી જ ગઝલ ‘મને બાંધ્યો / કમળ-ગાંઠે / રહ્યો તેથી / નદી કાંઠે’ જેવી ટૂંકી બહાર સામે ‘ઝાંખો પાંખો સાંજ તણો અજવાસ ને આઘે કોઈ બોલાવે / આંખો ખોડી ઊભું સૂકું ઘાસ કે આઘે કોઈ બોલાવે’ જેવી લાંબી બહાર પણ છે. ગોવા, હિમાલય, દાર્જિલિંગ, નાગવા બીચના આ પ્રવાસીએ અનુભવોને ગઝલમાં પણ ઢાળે છે, તો ‘પુષ્પોના નગરમાં’, ‘પુષ્પની વાત’, ‘પુષ્પની સાથે’ પણ વાત કરે છે. પણ નદી ને દરિયો આપણને વિશેષ ભીંજવે છે. ‘પ્રહર-આઠે / નદી-કાંઠે’ પસાર કરવાનું ઝંખતા કવિ દરિયાને છોકરા જેવો નખરાળો ને નદીને છોકરી જેવી લજજાળુ કહી ગઝલમાં ઢાળે છે - ‘હું માગું આવતા જન્મે મળે જળનો મને અવતાર’ એવી કવિઝંખના ફીણ, મોજાં, સૂર્ય, રેતી, નારિયેળીમાં જ કલરવની કચેરી ને ગામની શેરી જુએ છે. નાગવા બીચના શાંત જળને, કોઈ વૃદ્ધ પળાંટી લગાવી બેઠો હોય તેવા દશ્ય-કલ્પનમાં ઢાળે છે. માછલીની આંખમાં અટકળ વાંચતાં આ કવિની ઝંખના પણ કેવી દરિયામય બનવાની આરત સાથે પ્રગટી છે !

હાથની હોડી, હલેસું પીંછીનું કરતો રહું
એક દરિયો ચીતરીને કાગળે તરતો રહું.

સાત સાગરને પાંખમાં લઈ ઊડવા માટે સ્વપ્નનું પંખી પાળવાનું સૂચન કરતા કવિ ‘શબ્દ’ને જળથીયે અધિક મૂલ્યવાન આલેખે છે :

આ નદી, દરિયો, સરોવર, વીરડો -
શબ્દની આગળ બધું નિર્જળ લખું.

પ્રિયતમાના પત્રની હોડી નાયકના આંખ-દરિયે તરાવતા કવિને મન દરિયો દોસ્ત છે :

આંખમાં આખો ભરાયો કોઈ ગમતાં દશ્ય જેવો,
રોકી રાખ્યાં આંસુઓમાં છલછલે છે દોસ્ત દરિયો.

‘ચિહ્ની-દુહા’થી ભાવકને ખેંચતા કવિ, ‘ત્રણ ચુંબન’થી નિરાશ જરૂર કરે, પણ ગીતમાં ગમતીલા બની જાય. ‘નદીયું તો...’, ‘તારી યાદ’, ‘ઝકળનાં પાંચસાત ટીપાં’ જેવાં ગીત સંગ્રહનો શણગાર છે. તેમાંયે, ‘ઝકળનાં...’ ગીત તો અનન્ય છે : આખીયે રાત તને કહેવાની વાત મેં બોલી રાખી તો થયાં ઝકળનાં પાંચ-સાત ટીપાં

કવિની આ કલ્પના અર્ધદાસમાં જરા નોખાં-નવાં રૂપેરંગે પ્રવેશે છે :

‘આ ઘાટ/ગેરુઓ રંગ પહેરી/સમાધિમાં છે ?’, ભેટે તલવાર બાંધી / કમર કસી / હું (ચંદા) રાણો / ચઢી જાઉં વાદળ પર...’ જેવાં ‘રાજસ્થાન’ મુલાકાતઆધારિત

અછાંદસ કે 'લીલીછમ વેલી અમરેલી' જેવું અછાંદસ કવિની અનોખી ઓળખ સમાં છે.

કવિનો બીજો સંગ્રહ 'નદીને મળ્યા પછી' (૧૯૮૫)માં પણ 'કાગળમાં' 'નદીને મળ્યા પછી', 'નદી', 'હમરદીફ ગઝલ', 'પંખી ઊડી ગયું' જેવા ગઝલગુચ્છો છે. કવિના આ સાતત્ય સાથે ગઝલને સતત મઠારતા રહેવાની મથામણનું સાતત્ય પણ અહીં ધ્યાન ખેંચે છે. નદીને દરિયો તો હોવાનો જ, 'કન્યાવિદાય' અને 'પુત્રવિવાહ' જેવા વિષયો પણ પ્રવેશ્યા છે. ગઝલ સાથે ગીત અને અછાંદસ પણ અહીં છે. પ્રિયતમાને સંબોધન કરતી ગઝલમાં નામનો ચમત્કાર જોવા જેવો છે.

‘તારું આ નામ માત્ર લખતામાં
ચારે પ્રગટ્યા છે વેદ કાગળમાં’

‘તૃપ્તિ અને તરસની વચ્ચે રહ્યો સદા’ કહેતા કવિ નદીને મળ્યા પછીનો ચમત્કાર પણ જતાવી શકે અને નદી માટે ખારાશ પણ સ્વીકારવા તૈયાર થાય !

મને મળવા તું આવે છે નદી ! એવીય અફવા હોત
હું સાગર થાત ઘૂઘવતો, ભલેને સાવ ખારો હોત

‘શબ્દના તત્ત્વનો આ જાયો’ પ્રિયતમાને પણ ‘તું જ વરસે છે અહીં વરસાદ’માં કહી તેની સર્વવ્યાપકતાને આલેખે છે. ‘વર્ષા’ નામની આખી ગઝલ નોંધપાત્ર છે :

ગમ્યું તે ગાઈ લેવાનું વરસતું ટાણું છે વર્ષા
કે વાદળ નામના કવિએ લખેલું ગાણું છે વર્ષા

‘શબ્દોની સરહદો સુધી છે મારું રાજપાટ’ કહેતા કવિ ‘આ ચાલણગાડી શબ્દની લઈને / ચાલવાનો પ્રયાસ ચાલે છે’ એમ પણ લખે અને ‘તને તું ભલે માનતો હોય ગામા / અહીં શબ્દ જેવા મળે મલ્લ સામા’ એમ પણ કહે ! શબ્દનાં આ વિધવિધ રૂપ આકર્ષે. સંગ્રહની ‘યાદ છે ?’ ‘ચાલ, સોંપી દે મને’, ‘વર્ષા કે નદીને મળ્યા પછી’ જેવી ગઝલો યાદગાર બની રહે તેવી ને તેટલી સક્ષમ છે, તો ‘એ જ મારો મનોજ’, ‘મને કેં જ મળતું નથી’, ને ‘વસિયત’ પણ એ જ લાંબી બહરથી ધ્યાન ખેંચે છે.

ગીતોમાં ‘અળગા ન થાજો’, ‘કન્યાવિદાય’ અને ‘ક્યાંથી મળીએ’ લય અને ભાવની સમૃદ્ધિથી સ્વતંત્ર ટકી શકે એટલાં સમર્થ છે. પહેલા ગીતનો આ ઉપાડ જુઓ :

‘રાધા એક કોળતું બીજ છે

શ્યામ, તમે તાજી ફૂંપળ

અળગા ન થાજો એક પળ’

– કે, ‘ક્યાંથી મળીએ’નો આરંભ તપાસો :

‘તું નીચે વહેતી નદી, હું ઊંચો ભેખડ કાંઠો,
સખી રે, ક્યાંથી મળીએ !’

અણાંદસમાં, પૃથ્વી - / એક ટીપું છે આંસુનું - ‘એવી આજની સાંજ’, ‘કોરા કાગળ જેવા દીપ’ અને ‘પથ્થરની ઉક્તિઓ’, ‘તને - એટલે -’ જેવાં લઘુકાવ્યો આપે છે. ‘પ્રેમ એક વૃક્ષ’માં પ્રેમને વૃક્ષની ઊંચાઈ સાંપડી છે, તો ‘મીરાંબાઈ... તને વધાઈ’માં મીરાં બની લખવા ધારેલાં કાવ્યો છે. એમાં પણ જળ બનવાની ઝંખના તો છે જ. ‘હે ઈશ્વર ! / મને જળનો રાશિ / ન સર્જ શકે તો કાંઈ નહીં / પણ બનાવજે / એક ટીપું ઝાકળ...’

અંતમાં, ‘એકાંતના ઉપહાર’માં વિશ્વપ્રસિદ્ધ ફોટોગ્રાફર શ્રી અશ્વિન મહેતાના ફોટોગ્રાફ્સના પ્રતિભાવ રૂપે લખાયેલા ૮૮ દોહરા / સોરઠા છે, જે ગુજરાતી કવિતામાં જુદી ભાત પાડે છે.

‘કલરવનું ઘર’ કવિનો ત્રીજો કાવ્યસંગ્રહ (૧૯૯૯) પ્રકૃતિનાં વિવિધ તત્ત્વો-આધારિત ૧૭ વિભાગો ધરાવતો પ્રકૃતિકેન્દ્રી આ સંગ્રહ સ્વરૂપવૈવિધ્ય કરતાંયે વિષયસામ્યની બાબતે ‘નયનરમ્ય’ બન્યો છે. આ ‘નયનરમ્ય’ શબ્દ રમેશ પારેખનો છે. વૃક્ષ, પંખી, પુષ્પ, પવન, પર્વત, આકાશ, વર્ષા, નદી, સરોવર, દરિયો આદિ વિભાગોમાં ગઝલ છે તો કોઈ ગઝલના શેર પણ છે. થોડાં નવાં તો થોડાં પૂર્વે લખાયેલાં કાવ્યોનો આ સંચય કવિને પ્રકૃતિપ્રેમી તરીકે જરૂર ઓળખાવે છે.

‘વેલ જેવા કેટલાયે ઓરતા વીંટાય છે
વૃક્ષને લાંબા સમયની કેદ ગમતી જાય છે’

ગઝલમાં નાજુક ભાવોનું ગૂંથન અહીં જોઈ શકાય. આવો જ બીજો શેર મમળાવવા જેવો ખરો !

પાનખર જેવી જ છે હરએક મારી ક્ષણ છતાં,
આંખમાં છે કેમ લીલાં ઝાડવાંની આવ-જા ?

થોડી પ્રકૃતિ-વ્યાખ્યા પણ વાંચવી ગમે :

- ‘પર્તગિયાં-/ખુદ ઊડતાં લઘુકાવ્યો’
- ‘તડકો-/જાણે તાનસેનનો દીપક રાગ’
- ‘પર્વતો/ખુદ તબલા ને ખુદ તબલચી’

પર્યાવરણ ટ્રસ્ટ દ્વારા આયોજિત પર્યાવરણજાગૃતિ અંતર્ગત પરીક્ષામાં સંદર્ભ-પુસ્તક તરીકે સમાવેશ પામેલ આ સંગ્રહ પ્રકૃતિને ચાહનારાએ તો અચૂક વાંચવો / વસાવવો જ રહ્યો.

‘હાથની હોડી’ (૨૦૦૨)માં માત્ર ગઝલો જ હોઈ, ગઝલસંગ્રહ છે :

ગઝલ આ લખી તે સમયનો તકાદો
ભૂંસે, સાચવે તે સમયનો ચુકાદો

ગઝલને દૂત બનાવી વિશ્વમાં પળભરમાં પહોંચવા માંગતા કવિ ગઝલનો ધરમ પણ નોંધે :

‘તમારે હૃદય છે, સ્મરણ એ કરાવે
ગઝલનો ધરમ સાવ સીધો ને સાદો’

મનહર મોદીના ‘ગમતા - ગમી જાય એવા’ આ ગઝલકારની હથોટીનો સાક્ષાત્કાર આ સંગ્રહ કરાવે છે. અહીં પણ ગઝલની સાથે ગઝલગુચ્છો છે. થોડી ગઝલો પુનરાવર્તિત પણ થઈ છે ત્યારે કવિની આ લાલસા સમજાતી નથી. ગઝલ-અષ્ટકનો પ્રયોગ નવો છે. (જે આગળ જતાં કવિ પાસે ૧૦૮ શેરની દીર્ઘ ગઝલ લખવા પ્રેરે છે) ગઝલને જ જાણે આવકારતાં હોય તેમ કવિ ‘ઋતુચક્ર’માં લખે છે :

આવ તું, મારું પાતાળ આપું તને,
છાતીએ દ્વાર સમ ચાસ આપું તને

ગઝલકારનો મિજાજ ‘રહીએ’ ગઝલમાં પમાય છે :

શ્વેત કાગળના ગામમાં રહીએ,
શબ્દ છીએ, દમામમાં રહીએ

કવિની ભાવભવ્ય કલ્પનાનું નાજુક સંવેદન પણ કોઈ શે’રમાં જકડી લે :

‘હાથમાં લઈ હાથ, મલમલ જાળથી
પાંદડું તોડવું હવાએ ડાળથી’

‘અમે ઝાકળનાં ટીપાંથી તમારું નામ લખતા’તા’ એવું લખતા કવિએ પ્રણયવેદના પણ ગાઈ છે :

તું મને સાદ દઈને શિખર થઈ ગઈ
ખીણ થઈ મારું પડઘાઈને રહી જવું.

‘ઝરણ જેવું સ્મરણ’ પ્રિયાનું, પ્રિયા વિના કવિને અડધા-અધૂરાપણાનો અહેસાસ જગાવે છે :

‘તું’ વગરનું ગામ અડધું, સીમ અડધી, ઘર અધૂરું
રણ અધૂરું, ઝાંઝવાનું ઝૂમખું અડધું - અધૂરું’

ગઝલ-અષ્ટકમાં ‘મેઘ બારેય ખંગ, હોઠીમાં’ ગાતા કવિ પ્રેમના પ્રાગટ્યની ક્ષણને ‘તિરાડ’ જેવા નકારવાચક શબ્દથી કેમ ઓળખાવતા હશે ?

‘નાની શી હો તિરાડ હૈયામાં
તો પ્રવેશે અષાઢ હૈયામાં (!)’

પરંતુ, આ જ અષ્ટકમાં ઘણા શે'ર ધ્યાનાર્હ છે, તેમાંનો એક 'છે સમુદ્રી તોફાન મારામાં / નાવ પણ હું, સુકાન મારામાં'

કવિની જળાંબના સુખ્યાત છે. 'નદીકાંઠે'માં આ જુઓ કઈ રીતે વ્યક્ત થઈ છે :

‘ઘણાં વર્ષે નદીકાંઠે બની પથ્થર પડ્યો છું હું,
સદાયે માછલી માફક તને જળ તરફડ્યો છું હું’

કવિની અન્ય યાદગાર ગઝલોમાં ‘વર્ષા, દરિયો અને હું’, ‘જળ પર લકીર’, ‘ગુનો કર્યો’, ‘આવ્યા છે’ જેવી રચનાઓ જોઈ શકાય (અન્ય સ્મરણસમર્થ ગઝલો અન્ય સંગ્રહમાં હોવાથી અહીં એનો ઉલ્લેખ ટાળ્યો છે.) ‘આવ્યા છે’ના બે અનન્ય શેર નોંધવા યોગ્ય :

ગરજતા મેઘ, ગાતાં વાદળાં ઘનઘોર આવ્યાં છે
નવાં કેં ગીત લઈને કેટલા ટાગોર આવ્યા છે.
અમે ઓવારણાં લીધાં, હૃદયમાં બેસણાં દીધાં,
અમારે દ્વાર, જળનું રૂપ લઈ ઠાકોર આવ્યા છે’

‘કિરણોની પોટલી’ અને ‘સમુદ્ર છલકે છે’ એ બંને સંગ્રહો ૨૦૧૨માં પ્રગટ થયા છે. જેમાં પ્રથમમાં કવિનું નોખું રૂપ પ્રગટે છે. અહીં ‘દીકરી’ નામે દિલને સ્પર્શતું, નાના-નાના ખંડોથી સળંગ સંવેદન જગવતું આત્મીય એવું અછાંદસ છે તો ૧૦૮ શેરની ગઝલમાળા પણ છે ! ‘શૈશવમાં સપનામાં જોયેલી પરી, / સદેહે અવતરી... થઈ દીકરી’થી આરંભાતું કાવ્ય ‘વિદાય લીધેલી માની જગા / દીકરીએ ક્યારે લઈ લીધી / તે ખબરેય ના પડી’ સાથે પૂરું થાય ત્યારે ભલભલાની આંખો ભીની થઈ જાય.’

ઓસ્કાર વાઈલ્ડની વાર્તા ‘જાયન્ટ્સ ગાર્ડન’ આધારિત મળતું અછાંદસ ‘ફળિયાના બાગમાં’ હોય કે ‘કિરણોની પોટલી’નું અછાંદસ, કવિની સર્જકતાનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. કવિએ માત્ર અછાંદસ જ લખ્યાં હોત તોયે સિદ્ધિ તેમને જઈ વરત એ આ કાવ્યો જોતાં અનુભવાય છે.

‘હરિ ! હું બાવળ, તું ગુલમોર’ જેવું ગીત ઊંચાઈની ગહનતા દર્શાવે છે તો, ‘ધ્રાંગડ ધ્રાંગડ’ જેવી ગીતરચના લગ્નનો માહોલ રચતી નાદ-સૌંદર્ય રચે છે. ‘વાંકાં વળગણ’, ‘વાલમ વરણાગી’, ‘ગીત ગાતાં ચોઘડિયાં’, ‘પાન અવસરનાં’ જેવાં ગીતોમાં પણ લગ્નનો મોસમ છલકી છે, સ્વજનનાં સંતાનોનાં લગ્ન નિમિત્તે લખાયેલાં આ

ગીતોમાં ભાવસૌંદર્ય સાથે લયનિખાર આકર્ષે છે.

‘ગઝલમાળા’ નવો પ્રયોગ છે. મધ્યમ બહરના ૧૦૮ શેર સાથે પ્રથમ ‘વંદના’ અને અંતે ‘સમાપના’ના એક એક શેર સાથે ૧૧૦ શેરની આ દીર્ઘરચનામાં કવિએ રદીફ-કાફિયા સરળ પસંદ કર્યા છે, જેથી તેની દીર્ઘતામાં અવરોધ ન જન્મે. દરેક શેર સ્વતંત્ર હોવાથી, ને ‘લાગે’ જેવા રદીફથી કવિ સાતત્ય જાળવી શક્યા છે.

ઘણા-ઘણા શે’ર એના તાજગીભર્યા મિજાજથી સ્પર્શક્ષમ બન્યા છે.

- લીલાં લહેરાતાં ખેતરો પંક્તિઓ છે
ધરા છે મહાકાવ્ય, સમજાતું લાગે
- પૂરા ધ્યાનથી એકલો સાંભળું છું
ગઝલ એકધારી, હૃદય ગાતું લાગે
- હજી વાળમાં હાથ ‘મા’નો ફરે છે
મને બાળપણ પાછું જિવાતું લાગે

કવિની સફળ દીર્ઘ રચનામાં અચૂક સમાવવી પડે એવી આ ગઝલ ગુજરાતી દીર્ઘ ગઝલોમાં પણ પોતાની જગ્યા અચૂક કરી શકે તેટલી સમર્થ છે.

ગાંધી, મોરારિબાપુ જેવા મહાનુભાવો અને અમૃત ઘાયલ, અમર પાલનપુરી, રમેશ પારોખ, કલાપી, મનોજ ખંડેરિયા, રાજેન્દ્ર શુક્લ આદિ કવિઓનાં ચિત્રો પણ અહીં ગઝલ રૂપે મળે એમાં રમેશ પરંપરાનાં જ દર્શન થાય ! મનોહર ત્રિવેદી, રાજેશ વ્યાસ, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ અને ભરત વિઝુડા પણ અહીં ગઝલમાં ઢળ્યા છે અને ‘ફાઈલો પીવે ને ફોન ખાઈ છતાં જીવે !’ એવા સ્વયં હર્ષદ ચંદારાણા પણ અહીં, અન્ય કવિઓની કલમે સંગ્રહાયા છે.

‘સમુદ્ર છલકે છે’માં કવિની કલમ વધુ ધીર-સ્થિર બની છે. ગઝલોનું બાહુલ્ય જ અહીં છે. ગઝલસંગ્રહ જ કહી શકાય આને. ‘ગોપીગઝલ’, ‘તું’ અને ‘મોસમ’ જેવાં ગઝલગુચ્છો પણ આકર્ષણ જન્માવે છે. ‘પ્રાર્થના ગઝલ’માં ‘ના બનું સંપૂર્ણ, કેં ક્ષતિ આપજે’ની નમ્રતા સ્પર્શે છે, તો ‘જોગીડા’ !માં ‘શ્વાસનાં ઓશીકાં, પંડનાં પાથરાં/ આપશું પ્રાણનાં પોઢણાં, જોગીડા !’ની આતિથ્યભાવના આકર્ષે છે. ‘બાવરો’માં હરિવરની આ નવી ઓળખ જુઓ :

શબ્દ તું, નરસિંહ તું ને તું જ આ જલતી મશાલ
હાથ બાળે ને પછી ઘર, તું નિરંતર બાવરો

‘મીરાં’નું નવું રૂપ પણ અહીં મળે :

મોંસૂઝણું થયું છે, પ્રગટી સવાર મીરાં
 ના સૂર્યથી ઊતરતી, ઝળહળ અપાર મીરાં
 હરિ કોણ, કોણ મીરાં ? સહેજ ન ભેદ પરબાય
 મીરાંની સોંસરા હરિ, હરિ આરપાર મીરાં'

‘કોઈ નકશાથી નથી સંબંધ, મારે તો જવું -’ એવા ભાવ સાથે ગઝલ લખતા
 આ કવિ ‘લખું છું ગઝલ તે ઉજાણી કરું છું’ એવા નિજાનંદી પણ છે.

પૂછો ને, ગઝલથી મને શું મળે છે ?
 મહોબતની મબલખ કમાણી કરું છું -

કહેતા કવિની ભીતર સમુદ્ર છલકે છે. દરિયો પી જનારા આ કવિની તરસ
 એક સાચા ગઝલકારની તરસ છે :

સકળ બ્રહ્માંડથી મારી તરસનો વ્યાપ ઝાઝો,
 પીતાં ઓછો પડ્યો... હે રામ ! દરિયો પી ગયો છું.

કવિની અન્ય થોડી અગ્રંથસ્થ ગઝલો પણ યાદ કરવા જેવી ખરી, જે અત્યાર
 સુધીમાં જુદાં-જુદાં સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલી છે. એમાં ‘સવાર આવી’, ‘બપોર આવી’,
 ‘સાંજ આવી’, ‘રાત આવી’ના ભાવસાતત્યવાળી ગઝલોને ટાંકી શકાય તો, ‘એ કોણ
 છે ?’ ‘ઝીણી જાળમાં’, ‘લખ’, ‘કિનારા’ ને ‘ઢાલા’ જેવી ગઝલો પણ તપાસી શકાય.
 તેમાં સર્જકતાના ઉન્મેષો દર્શાવતા થોડા શેર જુઓ :

- અંધાર ખૂબ કાળો, ચૂમી રહ્યો છું જે હું
 તારા એ ગાલ છે કે ગુલમ્હોર ? રાત આવી. (‘રાત આવી’)
- કોઈ મારામાં નિરંતર ટળવળે એ કોણ છે ?
 કેં વરસથી મુક્ત થાવા ખળભળે, એ કોણ છે ? (‘એ કોણ છે ?’)
- બોળ, ઝાકળમાં સળી ને નામ લખ
 પત્ર કર તું પાંદડાને, ઠામ લખ. (‘લખ’)
- વહે છે ધડધડાધડાધડ રગેરગમાં સતત, ઢાલા !
 ગઝલમાં લોહી છે મારું, ન સગપણ ખાનગી રાખ્યું (‘ઢાલા !’)

‘ઝીણી જાળમાં’ ગઝલનો પ્રત્યેક શેર કબીર, સાંઈ બાબા, મીરાં, ગંગાસતી,
 નરસિંહ કે સુદામાનો સંદર્ભ લઈને ભાવની ઊંચાઈને સ્પર્શે છે. આ સંતસંદર્ભ ગઝલને
 ગરિમા બક્ષે છે, તો ચિત્રકાર મિત્રોની સ્મૃતિએ લખાયેલ અછાંદસ ‘એક ચિત્રકારની
 કેફિયત’માં કવિકલ્પન કેવું કહ્યું છે : ‘પીંછી.../ એ તો મારા જમણા હાથની / છઠ્ઠી

આંગળી છે'

કવિ હર્ષદ ચંદારાણા ગઝલનો જીવ છે, તેમ જળનું જૂજવું રૂપ પણ છે ! છેલ્લા ત્રણેક દાયકાથી સતત લખતા આ કવિએ દરિયાને દિલમાં ઉતાર્યો છે ને ગઝલને ગળામાં ધારી છે. આંગળીમાંથી ટપકતા શબ્દો સહજતાથી કાવ્યરૂપ ધરે એટલું માતબર ખેડાણ આ કવિનું હોવા છતાં, ને ગુણવત્તાસભર અનેક રચનાઓ સર્જવા છતાં કેમ આ કવિ પોખાવો જોઈએ એટલો પોખાયો નથી એ ચિંતાનો વિષય છે. વિવેચકોની ઉદાસીનતા કે નિર્ણાયકોની નિર્દયતા એમાં કારણભૂત હશે ? તપાસવું રહ્યું.

૧૮

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૧૮૯) મહામાનવ આંબેડકર : રમેશચંદ્ર પરમાર, સંવર્ધિત બીજી ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૨૦, રૂ. ૧૩૦ (૧૮૦) વિદ્યાપુરુષ આંબેડકર : રમેશચંદ્ર પરમાર સંવર્ધિત : ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૦૮, રૂ. ૧૨૦ (૧૮૧) મૂક નાયક આંબેડકર : રમેશચંદ્ર પરમાર સંવર્ધિત : ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૧૨, રૂ. ૧૨૦ (૧૮૨) સમાજસુધારક આંબેડકર : રમેશચંદ્ર પરમાર સંવર્ધિત : ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૮૨, રૂ. ૧૦૦ (૧૮૩) કાનૂનદાતા આંબેડકર : રમેશચંદ્ર પરમાર, સંવર્ધિત : ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૦૦, રૂ. ૧૧૦

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક દ્વારા ગુજરાતનાં દોઢસો-બસો વર્ષ પર હરખ થાય એવો દષ્ટિપાત

■ એસ. ડી. દેસાઈ ■

“ધ સ્ટોરી ઓફ સિવિલાઇઝેશન”માં વિલ ડુરાંટ કહે છે કે માનવજાત માટે વિકાસની શક્યતા વાસ્તવિક છે કારણ કે ઇતિહાસ એક બાજુ ધ્વંસાત્મક વાતોથી ભરપૂર છે તો બીજી બાજુ મનુષ્યની સર્જનાત્મક પ્રતિભાથી પણ ઝળહળે છે. એ પ્રતિભાઓની સિદ્ધિઓ સાંસ્કૃતિક વારસા તરીકે સચવાય અને પેઢી દર પેઢી આગળ પહોંચતી રહે તો તે રાજ્યો અને સામ્રાજ્યોને ઝાંખાં પાડી દઈ આપણને સમૃદ્ધ કરતી રહે.

પ્રસિદ્ધિની કળામાં માહિર આજના સમયમાં નાનામોટા સ્વરૂપે ઘડાયા કરતા આ સાંસ્કૃતિક વારસાને પ્રોજેક્ટવલિટ કરી તેને નવી પેઢી સુધી આગળ ધપાવવાની સવિશેષ આવશ્યકતા દેખાય છે. સમગ્ર મનુષ્યજાતિનો વારસો પ્રજાગત અને તે પ્રજાગત વારસાઓ જે તે ભૌગોલિક પ્રદેશના નાના ઘટકોથી આકાર લેતા જોઈ શકાય. સ્થાનિક પ્રદેશ ગુજરાતની છેલ્લાં દોઢસો વર્ષની સામાજિક ઉત્ક્રાંતિને અક્ષર કેમેરા વડે ઝડપીને તેને રજૂ કરવાનું છેલ્લાં ૧૦ વર્ષથી ‘ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક’ના સંપાદક રહેલા પ્રબુદ્ધ કવિ-નાટ્યકાર સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રને તેમની કાર્યદક્ષ ટુકડીના સહારે સૂચ્યું. તેના પરિણામરૂપે ત્રૈમાસિકના આઠસોથી વધુ પૃષ્ઠમાં પથરાયેલા ત્રણ સાર્થશતાબ્દી વિશેષાંકો બન્યા છે.

પ્રજાના નિરંતર ચાલ્યા કરતા ઘડતરનો કોઈ અંતિમ પડાવ તો હોતો નથી. ક્ષિતિજ તરફ આગળ ને આગળ અને, તેથી વિશેષ તો, આકાશ તરફની સતત ચાલતી રહેતી ગતિ એટલા માટે તો મોહક છે. ટેનિસનના કલ્પનથી જોઈએ તો દરેક પડાવ આગળ એવી કમાન રચાઈ જાય જેમાંથી જોતાં સુદૂર સુધી અદીઠ રહેલી ભૂમિ ઝળહળતી દેખાય. ત્રૈમાસિક વિશેષાંકો ‘મીમાંસાપર્વ ૧, ૨ અને ૩’ ૨૧મી સદીના આજના આપણા કામચલાઉ પડાવ પરથી છેલ્લાં દોઢસો-બસો, ક્યારેક તેથી પણ વધુ, વર્ષ દરમિયાન ઉત્ક્રાંત થતા રહેલા ગુજરાત પર કલ્પનાશીલતાથી, હરખ થાય તેવો, દષ્ટિપાત કરાવે છે. ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનું સ્થાપનાવર્ષ ૧૯૬૫ અને

ત્રૈમાસિકનો આરંભ એપ્રિલ-જૂન ૧૯૪૦થી.

વિશેષાંકોની ખંતીલી ઉત્પનન-ટુકડી સંશોધન કરતી પાછલાં વર્ષોમાં ૧૯૭૬ સુધી પહોંચી ગઈ છે. એ વર્ષમાં મુંબઈમાં પ્રથમ ‘ગુજરાતી બીબું’ બહેરામજી જીજીભાઈએ બનાવ્યું. ત્યારથી માંડીને આજ સુધીની ગુજરાતી છાપકામની, કહો ને, આ વિશેષાંકો સુધીની વિકાસયાત્રા મનોમન મમળાવવા જેવી છે. અતિ આધુનિક કેમેરા અને તેની પ્રભાવક કૃતિઓનાં સર્જનોની સરખામણીમાં આરંભનો, ટાંકણીનું હોય તેવડું છિદ્ર ધરાવતો (pinhole) કેમેરા અને એના દ્વારા સામેની બાજુ મળતી ઊંધી આકૃતિ આદિમ અવસ્થાનાં લાગે. આમ છતાં, કદાચ એટલે જ, ફિલ્મસર્જનના ઇતિહાસમાં તેને ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન મળ્યું છે. ત્રણ વિશિષ્ટ અંકોની દષ્ટિસંપન્ન સંશોધન ટુકડી પ્રથમ ગુજરાતી બીબાં સુધી જઈ તેને ગૌરવ પ્રદાન કરે છે. ગુજરાતી છાપકામના પ્રફુલ્લ તબક્કે, ૨૨૦ વર્ષ પછી આજ સુધીનો, ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ જોઈને આપણને સૌને પણ ગૌરવ થાય.

આરંભનાં વર્ષોમાં છપાયેલાં ૧૮૨૨ સુધીના પાંસઠ જેટલાં પુસ્તકોની ભાષા અને વિષય બંને દષ્ટિએ રસપ્રદ યાદી બને છે. એમાં પંચાંગો છે, ‘અસલી ખુદાની ખૂબી’ અને ‘ખોરદેહ અવસતાનો તરજૂમો’ છે, ‘માથાઊનાં સંદેશ’ (Gospel of Matthew), ‘આપડો મસ્તીહાની નીતિકથા’ અને ‘બચાઓ માટે શિખામણ’ પણ છે. વિશેષ ધ્યાન ખેંચતાં બે પુસ્તકો છે : ‘અંગરેજી વેઆકરણની કેતાબનો તરજૂમો !’ તથા ‘ગુજરાતી વાકાબઊલારી’ (૧૮૨૨). લગભગ બધાં અનુવાદનાં પુસ્તકો છે. ‘વાકાબઊલારી’ (Vocabulary) જેવા શબ્દોમાં રમૂજ ઉચ્ચારદોષ જ જોવાને કારણ નથી. જરૂરી બીબાં નહીં હોય એમ માનવાને પૂરો અવકાશ છે. આ યાદી આપનાર મેહલવી ભાંડૂપવાલાનો યાદી પહેલાં ચાળીસથી વધુ પાનાંનો દીર્ઘ લેખ ‘ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતમાં ગુજરાતી છાપકામ’ છે. તેમાં, એક ‘લાંબો કસરતી બદનનો નવજુવાન’ એક દિવસ ‘ઘણી જ ઉકમાઈથી મલકમલક હસીને એક ત્રણસો પાનાંની ચોપડી ટેબલ પર મૂકીને અદબ વાળીને ઊભો રહ્યો.’ તેવો ઉલ્લેખ છે. ભાંડૂપવાલા લખે છે, ‘આ ચોપડીનાં પાનાં ફેરવી જતાં એટલો હરખ એટલી મગરૂરી એટલી ખુશાલી મને દિલમાં ઊભરી આવી...’ એટલો હરખ એટલી મગરૂરી એટલી ખુશાલી આ વિશેષાંકોના પાનાં ફેરવતાં થાય એવું છે કારણ કે તે આપણી ભાષા અને તેમાં ખેડાયેલા સાહિત્યનું ગમી જતું અતીતસ્મરણ કરાવે છે.

આ ત્રૈમાસિક (૧૯૪૦-૨૦૧૬) પૂર્વેના સમયનો શબ્દદેહ ઘડાયો છે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, ‘સ્ત્રીબોધ’, ‘જ્ઞાનસુધા’, ‘ગુજરાતી શાળાપત્ર’ વગેરેમાં પ્રકાશિત લેખો દ્વારા. તે લેખો પાછા યથાતથ હોવાનો અનુભવ આપવા માટે તેની ફોટોકોપી મુકાઈ

છે. તે જોતાં-વાંચતાં તત્કાલીન સમયમાં રોમાંચક રીતે સંક્રાંત થઈ જાવ. હાથ પકડીને તે સમયમાં લઈ જવા માટે વિષયો પણ ઓછા આકર્ષક નથી. અહીં ‘દલપતરામ કવેશરે... કુરૂપા કરી બનાવેલા ગરબાઓ’ છે તો ‘નહારી ફરંગીજ ઠેકાણે આવી’ નાટક છે. ‘મુસલમાનોનું રાજ્ય સારું કે મરાઠાઓનું ?’ અને ‘વાચનમાળા કેવી હોવી જોઈએ ?’ તેના પર ચર્ચા છે. તો વળી, ‘લેખકો અને સુધારકો’, ‘માટીના ખાડિયા’, ‘મૃતિકા પત્થર : સ્લેટ અને સ્લેટપેન’ પણ નજરે પડે છે.

(૨)

વિશેષાંકોનું પ્રથમ દર્શન એક રંગીન લઘુચિત્રથી થાય છે. ચિત્ર ઊંચાઈમાં ત્રણેક ઈંચ. ઉપરનીચે સરળતાથી ઉકેલી ન શકાય એવી લિપિમાં સુંદર મરોડવાળું લખાણ. સપ્રમાણ ચિત્રસંયોજનમાં લઘુસૃષ્ટિ. આકર્ષક અંગભંગી સાથે સંવાદ કરતી બે લલનાઓ. તેમની આસપાસ પશુ-પક્ષી-વનસ્પતિની જીવંત થઈ ઊઠતી વિવિધતા. સમગ્ર ચિત્રમાં પ્રવાહિતા. સંપાદકનો સર્વગ્રાહી પ્રવેશક તો આઠમા પાને. તે પહેલાં, વિશેષાંકોની ઓળખ આપી દેતું વિશેષાંક-૧નું આ રંગીન આવરણ. જૂની ગુજરાતીમાં શૃંગારપ્રધાન મધ્યકાલીન કાવ્ય ‘વસંતવિલાસફાગુ’નો પ્રસંગ. ચિત્ર પૂરું ઉકેલવાની ઉત્કંઠા છિપાવવા અંદર જુઓ તો પ્રવેશક પહેલાં આ અને અન્ય લઘુચિત્રોનું કલારહસ્ય ઉદ્ઘાટિત કરતું લઘુચિત્રની જેમ લઘુલખાણ કલાવિદ રતન પારિમૂ દ્વારા. એક આ કલાઘૂંટ ગુજરાતના જ્ઞાન-કલાવારસાનો ક્ષુધાઉત્તેજક સ્વાદ આપી દે છે. મોગલ ચિત્રશૈલી પૂર્વેની આ જૈન ચિત્રશૈલી, ગુજરાતની તેટલી સમગ્ર ભારતની. એ શૈલીના કેટલાક કલાકારોને અકબરે (૧૫૫૬-૧૬૦૫) પોતાના દરબારમાં સ્થાન આપેલું.

પ્રથમ વિશેષાંકનું આ મુખપૃષ્ઠ વિલક્ષણતાથી ત્રણે વિશેષાંકોનું હાર્દ વ્યક્ત કરે છે. અપારંપરિક ભાતમાં ઊઘડતાં એનાં પૃષ્ઠો આશ્ચર્ય સર્જતા રહે છે. નિમિત્ત છે ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની સ્થાપનાનાં દોઢસો વર્ષ (૧૮૬૫-૨૦૧૬), લક્ષ્ય છે એ વર્ષો દરમિયાન સમાજનો જે સંસ્કારપિંડ બંધાયો, બંધાતો જતો હતો, તેનો સ્પર્શ આપવાનું. એ સ્પર્શ આ વર્ષો, વિશેષે આ તબક્કાનાં આરંભનાં વર્ષો દરમિયાન સામયિકોમાં પ્રગટ થયેલાં લખાણો દ્વારા મળે છે. આ લખાણો ત્રણેક કારણે રોમાંચક બને છે. એક તો એ લખાણોની તે સમયની લાક્ષણિક પરિચિત મીઠી શૈલી. બીજું, એ લખાણોમાં વ્યક્ત થતા વિચારો, જેમાં લેખકોની સમાજ અને મૂલ્યોસંબંધિત પ્રામાણિક નિસ્બત હૃદયસ્પર્શી છે. અને ત્રીજું, તત્કાલીન સમાજ પર લદાયેલા વિદેશી શાસન વચ્ચે રહીને મૂલ્યનિષ્ઠ ઉચ્ચતર વિચારો અને સમાજરચના તરફના સંક્રમણ માટેના સંઘર્ષની પ્રતીતિ. આમ છતાં, પિન્ટરને પૂછો, શબ્દની પ્રકૃતિ થોડે અંશે પણ સ્ફુટ થઈ જવાની. એ જોતાં, સમતુલા માટે, અભિવ્યક્તિની ધ્વનિઝબકારથી સમૃદ્ધ સંકેતભાષાનો

(Semioticsનો) પ્રયોગ થયો છે. ઉપર જેની વાત કરી, લઘુચિત્રની, તે એનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ છે.

ત્રૈમાસિકની સ્થાપના પહેલાંનાં વર્ષો સંદર્ભે અન્ય સામયિકોનાં પૃષ્ઠોને ફોટોકોપીથી પુનર્જીવિત કરી રજૂ કરવાથી એમાં મૂળની મુદ્રણશૈલી વગેરેને કારણે સંકેતભાષા મળે છે, જેને કારણે એમાંથી તે સમયની સુગંધ પ્રસરે છે. કોઈ પણ સામયિક તો શબ્દની સૃષ્ટિનું માધ્યમ. આ વિશેષાંકો એની સંકેતભાષાથી મહોરી ઊઠ્યા છે. એવા ઊંડાણ ચીંધે કે ડૂબકી મારવાનું મન થાય. કલ્પસૂત્રમાંથી વિશેષાંક-રમાં મૂકેલ રંગીન આવરણ 'ત્રિશલાના ચૌદ સ્વપ્ન' (૧૮૪૮) સ્મરણ કરાવે કે કલામાધ્યમથી બુદ્ધ અને બૌદ્ધ ધર્મ અંગે ગુજરાતીઓ, વાસ્તવમાં ભારતીયો પણ, જાણે છે તેટલું તીર્થંકર મહાવીર અને જૈન ધર્મ અંગે નથી જાણતા. મહાવીરના માતા રાણી ત્રિશલાને બાળક મહાવીરનો ગર્ભ ધારણ કર્યા પછી ચૌદ મંગલ સ્વપ્નો આવેલાં. તેના પતિ રાજા સિદ્ધાર્થે દરબારના વિદ્વાનોને પૂછ્યું, તો તેમણે કહ્યું કે એ સ્વપ્નો દર્શાવે છે કે થનાર બાળક ગુણવાન અને સમર્થ હશે. વિદ્વાનોએ સંકેતભાષા ઉકેલી આપી. કલા અને સંકેત અંગે વિચારવાનાં દ્વાર ત્રૈમાસિક વાચક માટે પણ ખૂલ્યાં, આ અને અન્ય ચિત્રો દ્વારા. ભવિષ્યમાં સિતાંશુભાઈ આ વિષય પર એક વિશેષાંક આપે.

વિશેષાંકોમાં સંકેતની ભાષાનાં વિવિધ પરિમાણો ખૂલે છે. બીજો વિશેષાંક તો પૂરેપૂરો સૌંદર્યદષ્ટિ અને પ્રાચીન તથા આધુનિક કલા અને કલાકારોને સમર્પિત થયેલો છે. એમાં 'રાહોડ રાઉ રતનજીની વચનિકા' હસ્તપ્રતનાં રંગીન ચિત્રો ઉપરાંત એ પ્રકારની લોકકલાશૈલીનાં ચિત્રો છે, તેમજ કચ્છનાં ભીંતચિત્રો પ્રકારનાં ઝીણી વિગતો આપતાં ચિત્રોની ફોટોકોપીઓ અને અન્ય ચિત્રો પણ છે. બંને લોકકલાશૈલીનાં છતાં વિભિન્ન. 'વચનિકા'ની પ્રસ્તુતિનોંધ કહે છે કે તેની શૈલી મુઘલ-રાજસ્થાની-ગુજરાતી લઘુચિત્રશૈલી. બળવા સમયના ઔરંગઝેબ-શાહજહાં યુદ્ધદેશ્યો, જે-તે ઘટનાની જાણે કે આધુનિક રંગીન ફોટો ઇમેજ - પૂરા કદની મનુષ્ય અને પશુ-આકૃતિ સાથે. સૈનિકોનું ગમન, તોપ આદિ હથિયારોનું વહન, અન્ન અને ગજ-સવારોની સામસામી ઝપાઝપી, યુદ્ધ/વિજયઘોષણ વગેરે. ચિત્રોમાં આકૃતિઓ વચ્ચે આંતરક્રિયા, પહેરવેશની વિગતો અને ગતિશીલતાનો આભાસ.

ભીંતચિત્રો સૈકાઓ જૂની પરંપરાના. લઘુકદની કોડીબંધ આકૃતિઓ સાથે રામ-રાવણ યુદ્ધદેશ્યો, કૃષ્ણની આંગળીએ ગોવર્ધન પર્વત પરની કે ભરતને મળવા જતા રામના પથની આસપાસની પ્રાણી-વનસ્પતિસૃષ્ટિ. આમ રામાયણ અને કૃષ્ણજીવનમાંથી હિન્દુઓને પરિચિત અને આસ્થાપ્રેરક પ્રસંગોનું ધીરજપૂર્વક કલાત્મક ચિત્રાંકન. આ બધાં અને જામનગરનાં ભીંતચિત્રોના નમૂનાઓનું રસાસ્વાદન વિદ્વાનો દ્વારા લખાયેલ

મૂળ અંગ્રેજી લેખોના સારા અનુવાદમાં જોવા મળે છે. આગળ જતા, ડભોઈનાં શિલ્પ-સ્થાપત્યની વિગતો આપતો એક વિસ્તૃત લેખ પણ છે.

કચ્છનાં આ ભીંતચિત્રો કલાકારોના સમૂહે તૈયાર કર્યાં લાગે છે. તે ઘરની અને મંદિરની દીવાલો, રાજવી રહેઠાણો અને એક અંગ્રેજના બંગલા સુધી પહોંચ્યા છે. ધ્યાનથી ચિત્રો જોતાં એને તૈયાર કરનાર કલાકારોને એમાં લેખિત પ્રસંગો, લોકજીવન અને વન્યસૃષ્ટિ પ્રત્યે સમભાવ હતો તેની પ્રતીતિ થાય છે. કચ્છ અને રાજસ્થાનનાં અનેક કુટુંબોનો વ્યવસાય પ્રણાલીગત રીતે સુથારીકામ અને કડિયાકામનો રહેતો અને આ કારીગરો સારાં ચિત્રો અને કોતરકામ પણ કરી શકતાં. કચ્છમાં ચિત્રકલા માટે કમાંગરી અને તેના કલાકારો માટે કમાંગર શબ્દો પ્રચલિત. રસપ્રદ વાત એ છે કે આ કલાકારો મુસ્લિમ હતા. ચકાયૌંધ શહેરી જીવનથી દૂરનું શાંત આત્મનિષ્ઠ ગ્રામીણ જીવન, જેમાં કલા જીવનનો અંતર્ગત ભાગ. આજના પત્રકારો પૂછતા હોય છે, ‘તમે કેવી રીતે રિવાઈન્ડ થાવ છો?’ અભણ પરંતુ કોઠાસૂઝ અને નિસર્ગદત્ત કલાપ્રીતિ ધરાવતા એ સુથાર-કડિયાઓ પાસે જવાબ હતો. વળી આજે ધર્મભેદ ઊભો કર્યાં પછી હવે આપણે ધર્મનિરપેક્ષતા શોધવાનો ઉદ્દેશ માંડી બેઠા છીએ ત્યારે સામાજિક ઉત્થાન આડે માથું ઊંચકતાં અવરોધક વિરૂપ બળોનો ખ્યાલ આવે છે. તે સાથે જ, ડબ્લ્યુ. બી. યેઈટ્સના કલ્પનનું કેન્દ્ર ઘડીભર હાલી જતું લાગે ત્યારે સ્થાનિક પરંપરામાં નિહિત સહિષ્ણુતા-સમજ-સમભાવનાં બીજ હૈયાધારણ આપે છે અને પરંપરાનાં મૂલ્યો પ્રત્યેની પુનર્જાગૃતિની આશા બંધાય છે.

ઉપર જે અંગ્રેજનો ઉલ્લેખ કર્યો તેનું નામ જેઈમ્સ મેકમર્ડો. તેમણે ઊંચી પાયરીના લશ્કરી અફસર તરીકે ગુજરાતમાં સેવા આપેલી, તે દરમિયાન તેઓ કચ્છી અને ગુજરાતી ભાષા શીખેલા. તેમણે વિદ્વાન વિલિયમ જોન્સના માર્ગદર્શન હેઠળ ભારતીય રીતરિવાજો અને સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરેલો. ગુજરાતમાં ચાંચિયા-લૂંટારાનો ઉપદ્રવ હતો, તે ઓછો કરવા તેમણે પગલાં લીધેલાં. અંજારના એમના બંગલાની દીવાલ પરનાં બચેલાં ચિત્રો સ્થાનિક સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનો એમનો લગાવ દર્શાવે છે. અંગ્રેજોનાં આ પ્રકારનાં કામ એલેક્ઝાંડર ફાર્બસનીકજીવલંત પ્રણાલીનાં કામ છે.

૩

વિશેષાંકોના સંપાદક તાકે છે ગુજરાતના સંસ્કાર-વિકાસના સંદર્ભે પરંપરાનું અનુસંધાન આધુનિકતા સાથે કરી આપવાનું. એટલે કલા સંબંધે આજ સુધીના અને આજના કલાકારો અને તેમની રંગીન અને શ્યામ-શ્વેત સ્વરૂપની કૃતિઓ માટે રસ પડે એ રીતે પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં પૃષ્ઠો ફાળવ્યાં છે. કલાકારો સાથે ઔપચારિક અને અનૌપચારિક સંવાદો છે, એમના અંગે ચિત્રો છે, ડાયરીનાં પાનાં છે, લખાણની

હસ્તપ્રતની ફોટો-કોપી છે, સામયિકનાં પૃષ્ઠો છે, કૃતિઓના આસ્વાદ છે, નિબંધો છે, ચોક્કસ વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને વિકસાવેલી છબીકલાનો પણ રંગીન છબીઓ સાથે લેખ છે.

સંકેતની ભાષા ભાવકને પણ સંવેદનશીલ સર્જક બનાવે છે. લાભશંકરની કવિતાના મૂળ શબ્દનો સંકેત વિશેષાંક-ઉના સર્ચિયાવિસ્તિક ભાતના આવરણ પર વધુ સમૃદ્ધ ધ્વનિ ધારણ કરતો લાગે :

ખોડંગાતું ખોડંગાતું સતત

કોણ

મારા શબ્દના કાંઠે કાંઠે ફરી રહ્યું છે ?

કોણ મને આ ઊંઘવા નથી દેતું ઊંઘમાંયે ?

શીર્ષકને બાજુએ મૂકી દઈને જોતાં વિશેષાંક-રના આવરણ ૧ અને આવરણ ૪ પરની ગાંધીજીની છબીઓમાંથી દરેક પ્રેક્ષકને કદાચ જુદો અર્થ પ્રાપ્ત થાય. વિશેષે બાંકડા પર સોડ તાણી ચશ્માં સાથે જમણે પડામે માથા નીચે હાથ રાખી કામળો પાથરી સૂતેલા બાપુને જોઈને. સંકેતની ભાષાનું કેવું સામર્થ્ય !

સમકાલીન લેખોની પસંદગીમાં સંપાદકશ્રીએ નજર રાખી છે મૌલિકતા અને પુનરાકાલીન પર. ટેક્સ્ટના વાચન સંદર્ભે એમને પ્રિય છે સ્વાયત્તતાનો મહિમા કરનાર અભિગમ અને શબ્દ હર્મન્યૂટિક્સ. વ્યક્તિ કે તેનો વિચાર, પાઠ કે તેમાં નિહિત ખ્યાલ ઉકેલવો એટલે પાકી સમજ સુધી એનું અર્થઘટન, નહીં કે તેનો સારાંશ, પુનઃકથન કે 'ફેર-રજૂઆત'. આ સંદર્ભે તેમણે જર્મન તત્ત્વચિંતકો હાંસ ગાડામર અને ફ્રીડ્રિક નિત્શને ટાંક્યા છે. ગાડામર, દાખલા તરીકે, ટેક્સ્ટને, 'વચગાળાની એક નિર્મિતિ, સમજણરૂપી ઘટનાના બનાવમાં એક તબક્કો' કહે છે. સંપાદકશ્રી ગીતાના સ્થિતપ્રજ્ઞ અંગેના કૃષ્ણ-અર્જુનસંવાદને સમકાલીન સંદર્ભે સમજાવે છે. અન્યત્ર એક શિક્ષણવિદ અર્જુનને લક્ષ્યવેધ સમયે દેખાયેલી 'માત્ર આંખ'માં શિક્ષણક્ષેત્રે સૂક્ષ્મ થઈ રહેલા લક્ષ્યનું મેટાફર જોઈને આજના પ્રતિભાશાળી લક્ષ્યવેધીઓને 'અયુત ક્રિસ્ટલ' અને તેની વિદ્યુતગૂંથણી દેખાય છે તેની વાત કરે છે.

આપણા બુઝુર્ગ લબ્ધપ્રતિષ્ઠ આધુનિક કવિનો મહાનગરી મુંબઈ સંદર્ભે લખાયેલાં કાવ્યોનો સંગ્રહ 'પ્રવાલદ્વીપ'. એમાં એમણે એ નગરીને 'શિલા શત, સિમેન્ટ કાય વળી કાંકરેટે રચ્યું', 'આધુનિક અરણ્ય' કહ્યું. એના અનુસંધાને એક સુશ્રુત સાહિત્યકારને ડેસમંડ મોરિસનું મનુષ્યવર્તનની નિરીક્ષા પર આધારિત નોંધપાત્ર પુસ્તક 'ધ હ્યુમન ઝૂ' સાંભરે છે. તેમનો અર્થઘટનાત્મક નાનો પ્રતિભાવ એક વિશેષાંકમાં છે. પ્રકૃતિ વચ્ચેની મુક્ત આદિમ અવસ્થામાંથી ત્વરિત 'વિકાસ' પામતા રહી માનવે જાતે

જ પોતાની જાતને વિશાળ પ્રાણીઘરમાં પૂરી દીધું છે. મોરિસ મુક્ત અને બંધક પ્રાણીઓનાં લક્ષણો તારવીને મહાનગરી સંસ્કૃતિના બંધક માનવોના કુંઠિત-કઠંગા વર્તનને અરણ્યનાં પ્રાણીઓને બદલે બંધક પ્રાણીઓના વર્તન સાથે સામ્ય ધરાવતું જુએ છે.

વિદેશમાં વસીને ત્યાં પણ સન્માન પ્રાપ્ત કરનાર ગણનાપાત્ર વિચારક-લેખક પાસેથી વિશેષાંકોને પ્રસ્તુત સમય દરમિયાન જે યુગપ્રવર્તક ગુજરાતી થયા તેમના કેટલાક આચાર-વિચારનું અર્થઘટન મળે છે. ગાંધીજીની અંદર તેઓ ‘સેન્સ ઓફ થિયેટર’ જુએ છે. દાંડીમાર્ચ, ધોતિયાની પહેરવેશ તરીકે પસંદગી, ‘જીવન એ જ સંદેશ’, ‘થિયેટ્રિકલી મર્યા’ એ દષ્ટાંતો. ગાંધીજીને તેમણે ‘પ્રજાપ્રેમમાંથી જન્મેલો સાહિત્યકાર’ કહ્યા અને પ્રજાને ઊંચે લઈ જાય તે સાહિત્ય એવી એમની માન્યતા યાદ કરી. તેમણે એમ પણ ઉમેર્યું કે ગાંધીજીએ બોલાતા અને લખાતા ગુજરાતી વચ્ચેની રેખા ભૂંસી નાખી.

* * *

ત્રૈમાસિક વિશેષાંકો સંદર્ભ ગ્રંથસાગર બન્યા છે. ડૂબકી મારો ને મોતી જડે. અહીં આસ્વાદ્યું તેથી વિશેષ ઘણું છે. ગુજરાતી, ગુજરાતીતા, સ્વની ઓળખ મળે અને આંખમાં ચમક આવે. ત્રણે અંકો મળીને આ જે છે તે પણ નમૂનો છે. એ બહાર પણ કેટલું બધું પડ્યું છે ! સ્મૃતિ સંકીરાય છે. એલેક્ઝાન્ડર ફાર્બસે, ગુજરાતી સભાએ, આ ત્રૈમાસિકે, અસંખ્ય સંસ્કારશિલ્પીઓએ બીજ નાખ્યાં. તેમાંથી આજે વૃક્ષ, વૃક્ષમાંથી ડાળ, ડાળમાંથી કૂંપળ-પર્ણ-પુષ્પો નજરે પડે છે. એ પ્રક્રિયા અવિરત ચાલુ રહે – આજે, સમયનો ઝુકાવ જુદો છે ત્યારે પણ. તો ‘એ રંગ થકી પણ અધિક સરસ રંગ થશે.’ સંપાદકશ્રી તો મેઘાવી સર્જક છે. એમનો અને એમની સજ્જ-તત્પર-નિષ્ઠાવાન સંશોધન ટુકડીનો પરિકલ્પના, આયોજન, નિમજ્જન, યુરેકા પળોનો આનંદ કલ્પી શકાય છે. એ આનંદ વહેંચવાનો, ગુલાબની પાંખડીઓની જેમ ઉછાળવાનો ઉત્સવ આ વિશેષાંકોમાં વર્તાય છે.

18

સાહિત્યરસિકનો સ્વાધ્યાય

■ સતીશ વ્યાસ ■

['વત્સલનાં નયનો અને બીજા વિવેચનલેખો'] : લે. મધુસૂદન કાપડિયા, પ્રકાશક દર્શક ફાઉન્ડેશન, વિકેતા : રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૨૦૧૫, પૃ. ડિમાઈ ૩૩૨, કિં. રૂ. ૩૦૦.૦૦]

અમેરિકાસ્થિત સાહિત્યમર્મજ્ઞ મધુસૂદન કાપડિયાના સ્વાધ્યાયના પરિપાકરૂપ આ પુસ્તકમાં પચીસ જેટલા વિવેચનલેખો, કેટલાક સાહિત્યિક હેવાલો અને લેખકના પોતાના વિશેના અન્યોના પ્રતિભાવોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસંગોપાત્ત લેખકે પ્રગટ કરેલાં ચર્ચાપત્રોનો પણ અહીં સમાવેશ છે. લેખકે પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટતા કરી છે એમ, 'આત્મસ્તુતિના આરોપનો ભય વહોરીને પણ એ પુસ્તકને અંતે સાચવ્યાં છે.'

પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાંથી પસાર થતાં લેખકની જે મુદ્દા ઊભી થાય છે એ છે આકંઠ સાહિત્યરસિકની. એ રસની સાથે ભળે છે મર્મજ્ઞતા અને અભ્યાસનિષ્ઠા. એમનાં લખાણોમાં આ ત્રણેયનું રસાયણ સધાયેલું જોવા મળે છે.

પુસ્તકનો પ્રથમ લેખ રતિલાલ જાનીના 'કાવ્યાલોચન'ના અવલોકન નિમિત્તે 'કાવ્યમાં અલંકારનું સ્થાન' શીર્ષક હેઠળ લખાયો છે. અહીં મધુસૂદનભાઈની સંસ્કૃત સાહિત્યમીમાંસાની સજ્જતા સુપેરે પ્રગટ થાય છે. સાથે સાથે ગુજરાતી વિવેચકોના મતોનેય એ ટાંકતા જાય છે. આ દરમિયાન એમણે એક નોંધપાત્ર વિધાન કર્યું છે કે, 'પ્રાચીન આચાર્યોએ કદી 'ભૌલિક' બનવાની સ્પૃહા નથી રાખી' રતિલાલ જાનીએ રા. વિ. પાઠકના મતની કરેલી ટીકાની મધુસૂદનભાઈ તર્કપૂર્ણ ટીકા કરે છે. આ 'ટીકાની ટીકા'ની પરંપરા સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રની ધારા પ્રમાણે થઈ છે. અનેક આચાર્યોના મતના નિરૂપણ બાદ મધુસૂદનભાઈ કુન્તક અને અભિનવ પાસે ઠરે છે. કુન્તકે beautification અને poetizationના સંદર્ભે જ 'અલંકાર' સંજ્ઞાનો નિર્દેશ કર્યો હોવાની એમની સ્પષ્ટતા પ્રશસ્ય છે, તો અભિનવે 'વાણીના અનંત વિકલ્પો'ને અલંકાર ગણાવ્યાની વાત પણ નોંધપાત્ર છે. આ અવલોકનને નિમિત્તે સમીક્ષકે આપણા અલંકારશાસ્ત્રની એક લઘુયાત્રા - લઘુ પરકમ્મા કેવી સરળતાથી કરી લીધી છે એની

સુખદ પ્રતીતિ અભ્યાસીઓને થયા વિના રહેશે નહીં.

‘કાન્ત’ની શતાબ્દીનિમિત્તે મુંબઈના એક પરિસંવાદમાં નવલોહિયા અધ્યાપક એવા મધુસૂદનભાઈને વક્તા તરીકે મળેલા નિમંત્રણનું સુકળ છે ‘વત્સલનાં નયનો’ વિશેનો એમનો આસ્વાદ. આ એમનું પ્રથમ જાહેર વ્યાખ્યાન હતું અને, એમણે ખુદ જણાવ્યા પ્રમાણે, એને શ્રોતાવર્ગની અને મુદ્રિત માધ્યમોની ઘણી પ્રશંસા મળી. ત્યારથી, આજ સુધી, એ એક વાક્યતુર કુશળ વક્તા તરીકે પ્રસ્થાપિત થયા. પ્રસ્તુત લેખમાં લાઘવની પડછે છુપાયેલા ‘કાન્ત’ના કવિત્વની સૂક્ષ્મ ધારને મધુસૂદનભાઈ એવી જ ઝીણવટથી પકડે છે અને સાથે સાથે ગુજરાતી સમીક્ષકોએ ‘નિર્મળ સ્નેહસરોવર સારસયુગ્મ સમાં’માં ખાધેલાં ખત્તાને પણ જોશપૂર્વક પ્રગટ કરી આપે છે. અલબત્ત ‘કાન્ત’ પ્રત્યેના મોહને કારણે આ કાવ્યની બાનીમાં સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની સાથે અનુચિત રીતે બેસી ગયેલા ‘જખ્મી દિલનાં શયનો’ શબ્દોનું સાન્નિધ્ય એમની નજર તળેથી સરકી ગયું છે. એ જ રીતે ‘દોષભર્યા’ને સ્થાને સંજાણાએ ‘દોષદેખાં’નો કરેલો તર્ક એમને વિશેષ યોગ્ય લાગ્યો છે, પણ આ ‘દોષભર્યા’ને ‘રોષભર્યા’ના સાદૃશ્યે પણ તપાસવા જેવો છે.

હરીશ મીનાશ્રુનાં ‘ઠ્ઠાલેશરીનાં પદો’ને લેખકે ઉમળકા સાથે આવકાર્યા છે. આમ છતાં આ કવિના એકાધિક સંગ્રહોનાં એકસાથે થયેલાં પ્રકાશનો અંગે એ ચિંતિત પણ છે. એ કહે છે કે, ‘એક-બે વર્ષમાં ચાર કાવ્યસંગ્રહોનું પ્રકાશન આવકારદાયક એટલું ચિંતાજનક પણ છે.’ ઠ્ઠાલેશરીનાં પદોની તુલનાએ એમને ઘણી રચનાઓ પુનરુક્તિયુક્ત તથા કૃત્રિમ લાગી છે. ‘પેંધા પડેલા પવને ઘાઘરો ઉઘાડ્યો’ જેવી પંક્તિનો એ યોગ્ય રીતે જ ઊધડો લે છે.

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રની કવિતાની એમણે નિરાંતે, સદષ્ટાન્ત સમીક્ષા કરી છે. એમની કવિતામાં આવતા ‘બ્લેક હ્યૂમર’ માટે એમણે યોજેલો ‘કાળનો ઉપહાસ’ પર્યાય યથોચિત છે. આ કવિને બિરદાવતાં મધુસૂદનભાઈ લખે છે કે, ‘સર્વકાલીન ગુજરાતી કવિતાનો (એ) સમર્થ કવિ છે ! સિતાંશુભાઈની ‘શિસ્તબદ્ધ કતારમાં કોઈની માતા, કોઈની વનિતા, ભગિની’ને યાદ કરતાં મેઘાણીની ‘કોની માતા, કોની વનિતા, ભગિની ટોળે મળતી’ને મૂકી આપે છે પરંતુ સાથે સાથે (ઉત્સાહમાં ?) ગીતાના ‘મામકા: બાંધવા: શ્યાલકા:’ને જોડે છે ત્યારે દુરાકૃષ્ટ બને છે. એ સંજ્ઞાઓય નારીવાચક નથી !

‘કુરુક્ષેત્ર’ નવલકથા પોતાને ઘરે જ રહીને પૂરી કરનાર દર્શક માટે પણ એમને સારો એવો સમભાવ છે આથી ક્યારેક એ અત્યુત્સાહમાં એમની પ્રશસ્તિ કરી બેસે છે, જેમ કે એ કહે છે કે, ‘મૃત્યુની તો જાણે ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’માં મહેફિલ છે.’ દર્શકમાં આવતા પ્રેમના વિવિધ વિવર્તોને મધુસૂદનભાઈએ યથાર્થ રીતે ખોલી

બતાવ્યા છે અને એને વિસ્તારતાં દર્શકમાં 'પ્રેમ.'ના ઢાઈ અક્ષરની જેમ જ 'ધર્મ'ના ઢાઈ અક્ષરનું આધિપત્ય કેવું છવાયેલું હોય છે એ પ્રતિપાદિત કર્યું છે. જોસેફ મેકવાન માટે 'જોસેફ મેકવાન ગુજરાતી ગદ્યની મોંઘી મિરાત છે' કહ્યા પછી નામ પરથી ક્રિયાપદ બનાવતા એ લેખકના 'અવગાહ્યા' અને 'નિર્વાહ્યા' જેવા શબ્દોને આવકારી શકતા નથી.' ગ્રામજીવનના પરિવેશ વિનાની (એમની) કૃતિઓ ઝાઝી મહોરી નથી' એમ પણ એ યોગ્ય રીતે જ તારવી બતાવે છે. નારાયણ દેસાઈના 'મારું જીવન એ જ મારી વાણી'ને એ 'ગદ્યદેહે વિહરતું મહાકાવ્ય' ગણાવે છે છતાં વચ્ચે વચ્ચે ગાંધીજી સાથે પણ અસંમત થતા જોવા મળે છે. ભારતના ભાગલા માટે એ કહે છે કે, 'ભાગલાની જવાબદારી ઝીણા પછી ગાંધીજીની હતી એમ મારી દષ્ટ મતિ કહે છે.' તારણ આપતાં 'કરુણા'નો વાંક કાઢી, 'સત્ય એટલું તૂટ્યું' એમ જણાવે છે. નારાયણભાઈના ગદ્યમાં આવતા 'રૂપાંતરણ' શબ્દમાં એમને 'ણ' વધારાનો લાગ્યો છે અને 'કરિશ્મા'ને સ્થાને થયેલો 'કરિશ્મો'નો પ્રયોગ અયોગ્ય લાગ્યો છે.

મહેન્દ્ર મેઘાણીની 'અરધી સદીની વાચનયાત્રા'ને બિરદાવતાં લેખક નોંધે છે કે, 'આપણા એકેએક સામયિક અને વર્તમાનપત્રમાં આનાં પ્રશંસાથી ભરપૂર અવલોકનો પ્રગટ થયાં. મહેન્દ્ર મેઘાણી આ ઉત્કટ પ્રશંસાના પૂરેપૂરા અધિકારી છે પણ કોઈ એક પણ અવલોકનકારે કાવ્યોની પસંદગીની ટીકા નથી કરી.' મધુસૂદનભાઈને અહીં પસંદ થયેલાં, ઉમાશંકર જેવાનાં પણ, અનેક અકાવ્યો સામે ઉચિત રીતે જ નારાજગી છે. ખોટાં છપાયેલાં સંસ્કૃત અવતરણો પણ એમને કઠે છે. એ કહે પણ છે કે, 'આપણી સંસ્કૃતની જાણકારીને તો લૂણો લાગ્યો છે.'

અહીં આ પુસ્તકના બધા લેખો વિશે વાત થઈ શકે એમ નથી, આમ છતાં 'લાઠી સ્ટેશન પર'નું છંદોવિધાન જેવો આસ્વાદલેખ ગમી જાય એવો છે. ગુણવંત શાહના 'રામાયણ : માનવતાનું મહાકાવ્ય'ના ગુણપક્ષની નિરાંતે વાત કર્યા પછી એટલી જ નિરાંતે એના દોષપક્ષની પણ લેખક ચર્ચા કરે છે ત્યારે એમના અભ્યાસનિષ્ઠ તાટસ્થ્યની સુખદ પ્રતીતિ થાય છે. પ્રશસ્તિ કરતાં એ નોંધે છે કે, 'આવા ઉત્તમ ગ્રંથના આકલનથી આપણે તરપાઈ ગયા.' એ પછી લેખક ગુણવંત શાહને ચેતવતાં કહે છે કે, 'તમે બપ્તર ધારણ કરી લેજો. મારે કઠોરતાથી કૈંક કહેવાનું છે.' ગ્રંથમાં રહેલી અપાર મર્યાદાઓ પ્રતિ પણ લેખક ધ્યાન દોરે છે. શૈલીદાસ્યને તો એ અનેક ઉદાહરણો દ્વારા ખુલ્લું પાડે છે. સીતા માટે થયેલા 'વણબોટાયેલી' પ્રયોગનો ઊંધો લેતાં લેખક લખે છે કે, 'અરેરે, આ 'વણબોટાયેલી' જેવો શબ્દપ્રયોગ તમારાથી થઈ જ કેવી રીતે શકે ? તમને આપેલા Womens libernાં બધા જ કોમ્પ્લિમેન્ટ્સ પાછા લઈ લેવાનું મન થાય છે. સ્ત્રીઓ માટે આવો હલકો વિચાર કેળવી જ કેવી રીતે શકાય.' ગુણવંત

શાહની કાવ્યવિભાવના અંગે પણ મધુસૂદન કાપડિયાને અનેક પ્રશ્નો થયા છે. સંસ્કૃત શ્લોકોના ગુણવંત શાહે કરેલા અનુવાદ સામે પણ મધુસૂદન કાપડિયા પ્રશ્નો ઉઠાવી લગભગ ઊર્ધ્વબાહુ બની પડકાર ફેંકતા હોય એવી મુદ્દા ધારણ કરે છે.

હા, ઘરદીવડાઓની વાત પણ કરે છે. ભરત શાહ, નટવર ગાંધી, ચંદ્રેશ ઠાકોર આદિ વિશેનાં લખાણોમાં એ જોઈ શકાય છે. અહીં ઉમળકો વિશેષ અને સમીક્ષા ઓછી જોવા મળશે. સ્થાનિક કાર્યક્રમોની વિગતોથી એક પ્રકારનું દસ્તાવેજીકરણ સાંપડે છે. પોતાના વિશે પ્રગટ થયેલાં લખાણોમાં આત્મરતિ કરતાં સ્વપરીક્ષણ જ વિશેષ દેખાય છે. અહીં પણ દસ્તાવેજીકરણનો આશય જ વધારે છે. લેખકની આકંઠ સાહિત્યપ્રીતિના પરિપાક સમું આ પુસ્તક વાચકોને અને અભ્યાસીઓને નિરાશ કરે એવું નથી.

લેખકે ઉમાશંકર, દર્શકથી માંડીને ગુણવંત શાહ સુધીના લેખકોમાં દોષો જોયા છે. જોવાયે જોઈએ. એ વખતે એ ઠીક ઠીક નિર્મમ બની જાય છે પણ એમનો સૂર થોડો આક્રમક બનતો જોવા મળે છે. એમની પાસે ઝીણી અવલોકન દષ્ટિ છે પણ એવે (લેખકસહજ) અનવધાનનો ભોગ બની જતા જોવા મળે છે. એમનાં બે વાક્યોમાં રહેલા આવા અનવધાન પ્રત્યે ધ્યાન દોરવાની ‘ધૃષ્ટતા’ કરું છું :

૧. ‘શરૂઆત જ શું લાજવાબ હતી ?’ (પ્રસ્તાવના)

૨. ‘આનાથી વધારે આપણી પ્રશંસા શું હોઈ શકે ?’ (પ્રસ્તાવના)

આ નિસર્ગે આ સૃષ્ટિમાં કશું દોષરહિત રાખ્યું જ ક્યાં છે મધુસૂદનભાઈ ? આથી જ મમ્મટેય ‘ક્વચિત્ દોષયુક્ત’નો મહિમા કર્યો છે ને ?

■ પીયૂષ ઠક્કર ■

ચિત્રકાર : અર્પણા કૌર (જ. ૧૯૫૪, દિલ્હી)

આવરણચિત્રનું શીર્ષક : Embroiderer

માધ્યમ : કેન્વાસ પર તૈલચિત્ર

વર્ષ : ૧૯૯૫/૯૬

કળાકારો અવારનવાર લોક-આદિવાસી કળા પાસે ગયાં છે. પાલ્લો પિકાસો આફ્રિકાના આદિવાસી મહોરાં અને કાષ્ઠશિલ્પોથી પ્રેરણા મેળવે છે તો પોલ ગોગાં તાહિતી જાય છે. આપણી ત્યાં જામિની રાય, જે. સુલતાન અલી, મીરા મુખર્જી, કહુ શાહ, માધવી પારેખ, નવજોત અને અર્પણા કૌર જેવાં અનેક બીજાં પણ કળાકારો છે કે જેઓ લોક-આદિવાસી કળાથી પ્રભાવિત થયાં હોય. ‘પરબ’ની આવરણ-શ્રેણીમાં આ અંકેથી લોક-આદિવાસી કળા, પ્રશિષ્ટ કળા અને સમકાલીન કળા જેવી ઓળખોની તપાસ કરીશું. ગતાંકના અનુસંધાનમાં આ અંકે જોઈએ અર્પણા કૌરનું એક બીજું ચિત્ર.

બિહારના મિથિલા પ્રાંતની લોકચિત્રકળાનાં બે રૂપો છે. એક તે બ્રાહ્મણો અને કાયસ્થોની ચિત્રશૈલી, જે મધુબનીના નામે ખ્યાત છે. બીજી તે પાશવાન જ્ઞાતિની ચિત્રશૈલી છે, મધુબની ગોદના. મૂળે ગોદના એટલે શરીર પરનાં છૂંદણાં માટે એ પ્રદેશમાં બોલાતું નામ. આ પાશવાન જ્ઞાતિને દેવદેવીઓનાં ચિત્ર કરવા પર પાબંદી. એટલે એમનાં ચિત્રોમાં હોય પશુ, પંખી, નદી ને ડુંગરા. અર્પણા કૌર આ મધુબની ગોદના ચિત્રકળાની પૃષ્ઠભૂમિમાં સાલ ૧૯૯૫-૯૬ની આસપાસ એક ચિત્રશ્રેણી રચે છે. જેમાં ગોદનાં ચિત્રો પર અર્પણા પોતાની ચિત્રબાનીના અંશો આલેખે છે.

એક રીતે તો અર્પણા કૌર અહીં ગોદના ચિત્રકળાવિશ્વ સાથે સંવાદ યોજે છે. એક બાજુ અહીં લોકની કલ્પના અને જગતને નીરખવાની પોતીકી દષ્ટિનું લોકમાન્ય ચિત્રરૂપ છે. તો બીજી તરફ એ ચિત્રવિશ્વને વિચલિત કરતો અથવા તો એ દ્વારા આપણા (બેઉ લોક અને નાગરી) સાંપ્રતને ઉજાગર કરતો ચિત્રકારનો ચિત્ર રૂપે સર્જનાત્મક હસ્તક્ષેપ છે.

ગોદના ચિત્રકારનું એક ચિત્ર છે કે જેમાં એક ઝાડ છે અને પંખીઓ છે. અહીં એ ઝાડને ટેકવેલી એક બંદૂક અર્પણાએ આલેખી ને ચિત્રને શીર્ષક આપ્યું છે, “એ

જ એ લાકડું”. અન્ય ચિત્રમાં પશુઓનું પ્રકૃતિ સાથે સુમેળભર્યું ચકાકાર આલેખન છે ને એ ઉપર ઝળૂંબતો ટ્રાફિક સિગ્નલ ચિતરાયો છે જેની લાલબત્તી ઝળકે છે. ચિત્રકારે શીર્ષક આપ્યું છે, “સ્ટોપ”. એમ ચિત્રકાર મૂળ ચિત્રમાં અછડતો એક ચિત્રાંશ આલેખીને દ્વંદ્વ રચી આપે છે.

આવરણ પર વાદળ સરીખાં કપડાં પર લીલી વર્ણાયામાં ભરતકામ કરતી સ્ત્રીનું ચિત્ર છે. એ પડછે ગોદના ચિત્રની ચકાકાર યોજના છે. એને પડઘાવતી ચકાકારે મુકાયેલી ભૂરી કાતરો છે. સ્ત્રીની એક ઊંચકાયેલ હથેળીમાં સોય છે તો બીજીની ચપટીમાં કપડું છે. ચિત્રમય સૃષ્ટિને આવરતી સ્ત્રી જાણે કે અહીં આદિમ પ્રકૃતિનું પ્રતીક બને છે તો પ્રકૃતિને જાળવતું એક બળ પણ છે. એ સાથે આપણાં લોકજીવનને રમણીય – રસમય બનાવતા કલાકસબનો ચિત્રકારે આમાં મહિમા પણ કર્યો જણાય છે. લોકકળાને પોતાના સ્વાર્થે મરડ્યા વગર એની ગરિમા સાચવીને ચિત્રકારે રચેલી સ્મરણીય માંડણી આમાં છે.

૧૮

સાભારસ્વીકાર

હાસ્ય

(૧૮૬) હાસ્ય કલરવ : પ્રદ્યુમ્ન આચાર્ય, ૨૦૧૫, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૨૮, રૂ. ૧૦૦

લેખો

(૧૮૭) રવીન્દ્રનાથ ટાગોર : ભોળાભાઈ પટેલ, સંકલન : તોરલ પટેલ, ૨૦૧૫, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૪૫૧, રૂ. ૪૦૦ (૧૮૮) ભારતીય નવલકથા પરંપરા અને ગ્રામ કેન્દ્રી નવલકથા : ભોળાભાઈ પટેલ સંકલન : વીરેન્દ્ર નારાયણ સિંહ, ૨૦૧૫, રંગદ્વાર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૨૬૦, રૂ. ૨૦૦

આપણી વાત

■ સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ ■

તા. ૫-૧-૨૦૧૭ના રોજ પાક્ષિકી અંતર્ગત શ્રી મનહર ઓઝાએ 'કંકુડી' વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. કુંવારી કંકુડીએ પરિણીત મંગાનું ઘર માંડ્યું તે ઘટના ગામના લોકો માટે ચર્ચાનો વિષય બની ગઈ હતી. ખાસ તો જે યુવાનો તેની સાથે પરણવાનાં સપનાં જોતાં હતાં તેના માટે કંકુડીનું આ પગલું સમજણ બહારનું હતું. વાર્તામાં પ્રયોજાયેલી ઉત્તર ગુજરાતની બોલીના પ્રયોગને ભાવકોએ પસંદ કર્યો હતો. વાર્તાનું તે જમા પાસું હતું. વાર્તાના અંતમાં થતો ખુલાસો વાર્તાની નબળી કડી હતી. તે સંદર્ભે વાર્તારસિકોએ સૂચનો કર્યાં હતાં.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના 'ગ્રંથગોષ્ઠિ' અંતર્ગત તા. ૧૭-૧-૨૦૧૭ના રોજ સાંજે ૬.૦૦ કલાકે શ્રી રૂપાલી બર્કએ શ્રી હિમાંશી શેલતની આત્મકથા 'મુક્તિવૃત્તાંત' વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. પરિષદના મહામંત્રી શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે પ્રારંભે સૌનું શબ્દોથી સ્વાગત કર્યું હતું. શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરની પ્રવૃત્તિઓ અને ગ્રંથગોષ્ઠિના કાર્યક્રમના પરિચયની સાથે વક્તાશ્રી રૂપાલી બર્કનો પરિચય કરાવ્યો હતો. શ્રી રૂપાલી બર્કએ 'મુક્તિવૃત્તાંત' વિશેના વક્તવ્યમાં કહ્યું હતું કે આત્મકથા-સાહિત્ય એ સર્જનાત્મક સાહિત્ય કરતાં થોડું ઊતરતી કક્ષાનું સાહિત્ય છે. તેમણે 'મુક્તિવૃત્તાંત'ને આત્મકથા તરીકે નહિ પણ આત્મકથન કહીને ઓળખાવી હતી. આંતરિક અને બાહ્યકથનના સંવાદની વાત પણ કરી હતી. આમ તેમણે આત્મકથાના સ્વરૂપની ચર્ચા કરતાં કહ્યું હતું કે, 'મુક્તિવૃત્તાંત' આત્મકથા કરતાં સંસ્મરણકથા વધુ છે.' આત્મકથામાં સંસ્મરણો હોય, પરંતુ તેમાં ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષવાળું અને સંશોધનાત્મક લખાણ હોય જ્યારે સંસ્મરણકથામાં અનૌપચારિક છતાં અંગત અનુભવો હોય. 'મુક્તિવૃત્તાંત' કબૂલાત જેટલું ગંભીર પણ નથી અને કાલ્પનિક સાહિત્ય જેટલું ઊંચું પણ નથી તેથી એ બંને સ્તંભોની વચ્ચે આવે એવી એક કૃતિ છે. કૃતિના લેખનમાં પ્રવાહિતા નથી, તેમાં અલપ- ઝલપ ઘટનાઓ ચાલ્યા કરે છે. જે તમને વિચારોની પ્રવાહિતા વિશે ખ્યાલ આપે છે. આ પ્રસંગે ઉપસ્થિત સાહિત્યના ભાવકોમાં સર્વશ્રી રઘુવીર ચૌધરી, રમેશ ર. દવે, કિરીટ દૂધાત, લાલુભા, પ્રકાશ ન. શાહ, હર્ષદ ત્રિવેદી, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ વગેરેએ કૃતિની વિગતે ચર્ચા કરી હતી.

તા. ૧૬-૧૨-૨૦૧૬ના દિને વડોદરાની સાહિત્યિક સંસ્થા 'અક્ષરા' અને 'ગુરુકુળ વિદ્યાલય'ના સંયુક્ત ઉપક્રમે સેકન્ડરી અને હાયર સેકન્ડરી શાળાઓમાં ગુજરાતી વિષય ભણાવતા શિક્ષકો માટે, ધોરણ ૯, ૧૦, ૧૧ અને ૧૨ના પાઠ્યપુસ્તકોમાં સામેલ નિબંધોને કેન્દ્રમાં રાખી 'નિબંધનું સ્વરૂપ અને પ્રકાર' વિષય પર કાર્યશિબિર યોજવામાં આવ્યો હતો. જેમાં શિરીષ પંચાલે બીજરૂપ વક્તવ્ય આપતાં વિશ્વસાહિત્યમાં નિબંધસાહિત્યના આરંભકાળથી શરૂ કરી આજ સુધીમાં ગુજરાતી ભાષામાં ખેડાતા રહેલા નિબંધના પ્રકારો અને મુખ્ય સર્જકોના યોગદાનની વાત કરતાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં સમાવિષ્ટ નિબંધોની લાક્ષણિકતાઓ અને મર્યાદાઓ દર્શાવી હતી.

ગુજરાત સાહિત્યસભા તરફથી ૨૦૧૫ના વર્ષ માટેનો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક શ્રી કુમારપાળ દેસાઈને અર્પણ કરવાનો સમારંભ તા. ૭-૧-૨૦૧૭ના રોજ સાંજે ૫.૦૦ કલાકે ગુજરાત વિશ્વકોશમાં યોજાયો હતો. જેમાં શ્રી રઘુવીર ચૌધરીના હસ્તે શ્રી કુમારપાળ દેસાઈને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો.

બાળસાહિત્ય તથા બાળસાહિત્યકારોનાં હિત, વિકાસ અને ગૌરવ માટે ૧૯૯૪થી સક્રિય બાલસાહિત્ય અકાદમીનું સત્તરમું અધિવેશન તા. ૮-૧-૨૦૧૭ને દિવસે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ખાતે, ભાવનગરની વિખ્યાત શિક્ષણસંસ્થા શિશુવિહારના સંચાલક ડૉ. નાનક ભટ્ટને અધ્યક્ષસ્થાને મળ્યું હતું. જેમાં છેક વલસાડથી માંડીને સોમનાથ સુધીના સર્જકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

ગિરાગુર્જરી પારિતોષિક સ્પર્ધા ૨૦૧૬નાં પરિણામો નીચે પ્રમાણે છે.

નવલકથા : પ્રથમ પારિતોષિક, 'અશ્રુત શ્રુતિ' પુષ્પા મહેતા-પારેખ; દ્વિતીય પારિતોષિક 'સમય પરચો સમયાતીત'.

કાવ્ય : પ્રથમ પારિતોષિક 'અનકોટ' ભાસ્કર ભટ્ટ, 'હવા પર ઉડ્યન' હેમંત કારિયા દ્વિતીય પારિતોષિક 'કાવ્યાલ્ય' અલ્યા વસા, 'પુષ્પદ્વીપ' આરતી સૈયા.

નિબંધ : પ્રથમ પારિતોષિક 'માધુર્યસૃષ્ટિ' પૂર્ણિમા શેઠ, 'નિબંધનિર્જર' ડૉ. આશા મણિયાર; દ્વિતીય પારિતોષિક 'મારી મંઝિલ' જ્યોતિ ઓઝા, 'પારિજાત' આરતી સૈયા.

નવલિકા : પ્રથમ પારિતોષિક 'પળનો પડછાયો' નીલા સંઘવી, 'મારું આકાશ ક્યાં ?' ડૉ. કલ્પના દવે; દ્વિતીય પારિતોષિક 'ઘટસ્ફોટ' કિરણ કાણકિયા, 'મનતરંગ' સરલા શાહ.

સંસ્કૃતિ-વિવેચન : પ્રથમ પારિતોષિક 'લગ્નવિચ્છેદ' ડૉ. હેમલતા જોશી; દ્વિતીય પારિતોષિક 'પુષ્ટિમાર્ગ-સંત કવિઓ' નેહા આચાર્ય, 'જીવન એક કવિતા' મૃદુલા દેસાઈ.

બધા જ પારિતોષિકવિજેતાઓને અભિનંદન.

આ અંકના લેખકો

- અરવિંદ ભટ્ટ : ૩, જયબી કોમ્પ્લેક્સ, ૪/૮, રોયલપાર્ક, યુનિ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- ઇન્દુ જોશી : 'વિશ્રામ', ૪/એ-૧, આત્મરાજ સોસાયટી, મહેસાણાનગર પાછળ, નિઝામપુરા, વડોદરા-૩૮૦૦૨૪
- ઊજમશી પરમાર : ૭૫, સમરથનગર, હાંસોલ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૫
- એસ. ડી. દેસાઈ : બી/૫, સુચિતા એપાર્ટમેન્ટ, વિજય ચાર રસ્તા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
- કિશોર જીકાદરા : ૧૪૨, સર્વોદયનગર, સેક્ટર-૩૦, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૩૦
- ગિરીશ ભટ્ટ : પ્રશાંતિ નિલયમ, માધવનગર, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧
- પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિવિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, રેલવે સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭
- પુષ્કરરાય જોશી : ૪૭૯, ઉપવન પાર્ક, કણકોટ પાટિયા, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
- ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ : ગ્રેસ બંગલો, પ્લોટ નં. ૮૬૪, એલિકોન ગાર્ડન પાસે, મહાદેવ વિસ્તાર, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦
- ભરત વિઝુડા : 'રામકૃપા', ખાદી કાર્યાલય પાસે, સાવરકુંડલા, જિ. અમરેલી-૩૬૪૧૧૫
- મનસુખ સલ્લા : સી/૪૦૩, સુરેલ એપાર્ટમેન્ટ્સ, દેવાશિષ સ્કૂલ સામે, જજસ બંગલા વિસ્તાર, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫
- મોહનલાલ પટેલ : ૫૦૧/૨૧, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- રજનીકુમાર પંડ્યા : બી/૩, / જીએફ-૧૧, આકાંક્ષા ફ્લેટ, જયમાલા ચોક, મણિનગર-ઇસનપુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૦
- લલિત ત્રિવેદી : શિવકૃપા, ૧, વૈશાલીનગર, રૈયારોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭
- સતીશ વ્યાસ : આર/૭, અમિલાષા રો-હાઉસ, રાહુલ ટાવર ચાર રસ્તા, આનંદનગર રોડ, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૫૧
- હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ : ૭૪/૮, જગાભાઈ પાર્ક, રામબાગ ચાર રસ્તા, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009
ફોન નંબર : 079-27913344, વેબસાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

વાર્તાસંગ્રહો

રણની વચ્ચે	વીનેશ અંતાણી	૧૦૦
વિસામા વિનાની વાટ	સં. રમેશ ર. દવે	૧૮૦
રસવૈભવ	નીતિન ત્રિવેદી	૨૦૦
દસ પાશ્ચાત્ય નવલિકાઓ	સં. રેમંડ પરમાર	૧૨૦
દશ્ય ફરી ભજવાયું	મુનિકુમાર પંડ્યા	૧૦૦
દૂરથી સાથે	રઘુવીર ચૌધરી	૮૦
ખંડિત સુવર્ણપાત્રો (વિદેશી વાર્તા)	ચિન્મય જાની	૧૨૦
પુનર્જન્મ અને બીજી વાર્તાઓ	ચિન્મય જાની	૧૦૦
ચંદન અને સાધુ	ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી	૧૦૦
દીવાલની એક ઈંટ	નરેન્દ્ર પરમાર	૮૦
જિંદગી જુગાર છે ?	રઘુવીર ચૌધરી	૭૦
પ્રાણપ્રતિષ્ઠા	રઘુવીર ચૌધરી	૭૦
છેલ્લું ફરમાન	ઇવા ડેવ	૧૩૦
નોખા સવાલ નારીના	ઇન્દુ રાવ	૮૦
શરૂઆતનો વરસાદ	મુનિકુમાર પંડ્યા	૭૦
મંદિરની પછીતે	રઘુવીર ચૌધરી	૧૧૦
પુનશ્ચ	બકુલ દવે	૧૦૦
કાળરાક્ષસ	ઇવા ડેવ	૯૬
ખોવાયેલી ઓળખ	ભાવના મહેતા	૬૦

ઇ-બુક્સ

અમૃતા, લાગણી, ઉપરવાસ-અંતરવાસ-સહવાસ-સોમતીર્થ, પૂર્વરાગ-પરસ્પર,
પ્રેમઅંશ, તીર્થભૂમિ ગુજરાત, ગોકુળ-મથુરા-દ્વારકા, સહરાની ભવ્યતા
તથા ગિરનાર

<http://www.e-shabda.com/shop-ebooks-online>

નોખું-અનોખું અભ્યાસસભર વિવેચનસાહિત્ય

સાત અંગ, આઠ નંગ અને...	રમણ સોની	140
હેજી શબ્દું તો...	યોસેફ મેકવાન	120
Hamartin in Macbeth	Dr. Saloni Nandan	125
ભર્તૃહરિનાં બે શતકો	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	170
અધિત ૩૭	સંપા. જે. એમ. ચંદ્રવાડિયા	125
અધીત આડત્રીસ	સહસંપાદન	120
બાળવાંચન	નિહારીકા ટી. ઉદાણી	125
નરસિંહ ચરિત્રવિમર્શ	દર્શના ધોળકિયા	300
સહૃદય ધર્મ (અનંતરાય રાવળવિખિતલેખો)	સંપા. દર્શના ધોળકિયા	260
સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ	સંપા. શિવપ્રસાદ એમ. દવે	400
દર્શક અને બીજા વિશે	ધીરેન્દ્ર મહેતા	180
બાલસાહિત્યમંથન	યશવંત મહેતા	100
બાલસાહિત્યના પરિઘમાં	યોસેફ મેકવાન	100
ગુજરાતી બાલવાર્તા	ઈશ્વર પરમાર	80
શબ્દભેદ	દલપત ચૌહાણ	125
વિવેચનની વાટે	અરુણિકા મનોજ દરુ	160
રંગવિમર્શ	ભરત દવે	250
કૃતિપર્વ	નીતિન રાઠોડ	100
સંત તુલસીદાસજીની કવિતાવલીનો રસાસ્વાદ	અર્ચના ભટ્ટ, પટેલ	70
અર્વાચીન ગુજ. સાહિત્યની વિકાસરેખા (સાક્ષરયુગ)	ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર	200
અર્વાચીન ગુજ. સાહિત્યની વિકાસરેખા (ગાંધીયુગ અને અનુગાંધીયુગ)	ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર	340
અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા ભાગ-૫		
આધુનિક અને અનુઆધુનિક પ્રવાહો	ધીરુભાઈ ઠાકર	320
અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા : 1 (મધ્યકાળ)	ધીરુભાઈ ઠાકર	90
અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા : 2 (સુધારકયુગ)	ધીરુભાઈ ઠાકર	90
મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની જૈન પરંપરા	કીર્તિદા શાહ	125
ભર્તૃહરિનાં બે શતકો	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	170

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઇમેઇલ : gurjarprakashan@gmail.com

સાહિત્યકળાની નજીક રહીને થતાં સર્જનોની
માય ડિયર જ્યુની પોતાની પ્રકાશન-વ્યવસ્થા

લટૂર પ્રકાશન

‘અવનિલોક’, ૩ શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩ હિલ ડ્રાઇવ ભાવનગર-૧

મો. : ૯૬૨૪૬૯૫૬૪૬

નવાં - અવનવાં પ્રકાશનો

નવા વાર્તાસંગ્રહો		ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યસંગ્રહો	
૧. પોલિટેકનિક (મહેન્દ્રસિંહ પરમાર)	રૂ. ૧૭૦	રાજેન્દ્ર શુક્લ :	
૨. મારગ વાર્તાનો (હરીશ મહુવાકર)	રૂ. ૧૮૦	૧. કોમલ રિષભ	રૂ. ૧૫૦
૩. ફરીથી (લઘુકથા) (નસીમ-હરીશ મહુવાકર)	રૂ. ૧૫૦ રૂ. ૨૦૦	૨. અંતર ગાંધાર ભરત ભટ્ટ :	રૂ. ૧૫૦
૪. રીઆલિટી શો (નવનીત જાની)	રૂ. ૨૦૦	૩. મીણના માર્ગ પર ૪. એક પંડિતની પોથી	રૂ. ૧૫૦ રૂ. ૧૨૦
૫. પડથારો (ગોરધન ભેંસાણિયા)	રૂ. ૧૮૦	સોલિડ મહેતા :	
૬. નીચે નહીં ધરતી ઉપર નહીં આકાશ (બહાદુરભાઈ જ. વાંક)	રૂ. ૧૫૦	૫. શબ્દાયન ૬. સંભૂતિ	રૂ. ૧૪૦ રૂ. ૧૧૦
૭. ગોત્ર	રૂ. ૧૮૦	મનોહર ત્રિવેદી :	
૮. સુગંધ (ગિરીશ ભટ્ટ)	રૂ. ૧૫૦	૭. ઘર છે સામે તીર ભરત વિરૂડા :	રૂ. ૧૭૦
૯. થુંબડી (સંજય ચૌહાણ)	રૂ. ૧૫૦	૮. તો અને તો જ રમેશ આચાર્ય :	રૂ. ૧૫૦
૧૦. નિરુત્તર (બકુલ દવે)	રૂ. ૧૫૦	૯. પાથરજ્ઞાવાળો ૧૦. ઘર બદલવાનું કારણ સુધીર પટેલ :	રૂ. ૧૧૦ રૂ. ૧૨૫
		૧૧. જળ પર લકીર	રૂ. ૧૫૦
૧૧ કાવ્યસંગ્રહોની કિં. ૧૫૧૫/- થાય છે. આખો સેટ ખરીદનારને રૂ. ૧૦૦૦માં ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.			
રખડુનો કાગળ - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર (નિબંધનું લલિત રૂપ) - રૂ. ૧૭૦			
માય ડિયર જ્યુની વાર્તાકળા વિશે (૫૩ અભ્યાસલેખો) - રૂ. ૪૫૦			

તમારા બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જ્યુ : ૯૮૯૮૯૬૯૬૨૬ - ૯૪૨૬૧૬૦૨૦૯

અવનીન્દ્ર : ૯૬૨૪૬૯૫૬૪૬ - ૯૩૭૭૧૧૫૬૫૬

Email : latoorprakashan@yahoo.com

વિવેચનલેખસૂચિ ક્ષેત્રે અનોખી પહેલ

₹
૨૨૦

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ટૂંકી વાર્તા આસ્વાદ, ટૂંકી વાર્તા સમીક્ષા, ટૂંકી વાર્તા સ્વરૂપ, ટૂંકી વાર્તા સંશોધન, ટૂંકી વાર્તા સંપાદન, બાળવાર્તા, લઘુકથા, ઈત્યાદિનો સમાવેશ કરેલ છે. ૧૯૨૪થી ૨૦૧૫ સુધીના સમયગાળાને આવરી લેતું ૧૬૮ પાનાનું આ પુસ્તક ૨૧૨૯ અધિકરણો, ૩૫૦ વિવેચકો, ૫૨૦ વિવેચનગ્રંથો, ૯૧૭ કૃતિઓ અને ૩૫૩ કૃતિના સર્જકોનો રસથાળ આપણને પીરસે છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં નવલકથા આસ્વાદ, નવલકથા સમીક્ષા, નવલકથા સ્વરૂપ, નવલકથા સંશોધન, લઘુનવલ આસ્વાદ, લઘુનવલ સમીક્ષા, લઘુનવલ સ્વરૂપ અને લઘુનવલ સંશોધનનો સમાવેશ કરેલ છે. ૧૯૩૪-૨૦૧૫ સુધીના સમયગાળાને આવરી લેતું ૨૮૦ પાનાનું આ પુસ્તક ૩૦૧૫ અધિકરણો, ૪૫૦ વિવેચકો, ૫૫૬ વિવેચનગ્રંથો, ૧૦૪૬ કૃતિઓ અને ૫૨૩ કૃતિના સર્જકોની વિગત આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે.

₹
૩૩૦

ગુજરાતી સાહિત્યના અધ્યાપકો, ગ્રંથપાલ, સંશોધકો, વગેરે માટે અત્યંત ઉપયોગી સંદર્ભગ્રંથની ગરજ સારતાં પુસ્તકો

પ્રાસિસ્થાન : ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ પાછળ, નદી કિનારે, આશ્રમ માર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ • ફોન : ૨૬૫૮ ૭૯૪૯

વાર્તા વાંચવાનું શાસ્ત્ર

લેખક : અનુપમ ભટ્ટ

(પાકું પૂઠું, પૃ. ૨૮૮, કિં. ૩. ૧૯૦)

તમે સાહિત્યના વિદ્યાર્થી છો અને વાર્તા કેવી રીતે વંચાય તેની વ્યવસ્થિત તાલીમ મેળવવા ચાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

તમે કથાસાહિત્યના ઊંડાણપૂર્વકના અભ્યાસ માટે અત્યંત મહત્ત્વની વિભાવનાઓ (જેવી કે વસ્તુસંકલના, વિષયવસ્તુ, વાર્તાનો અન્તર્નિહિત લેખક, વાર્તાનો અન્તર્નિહિત વાચક)ની વિશદ અને વિસ્તૃત સમજણ મેળવવા ચાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

કથાસાહિત્યની કૃતિ વિશે અભ્યાસલેખ લખવા માટે આવશ્યક એવી નિયમનિષ્ઠ, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ કેવી હોય તે જાણવા-સમજવા ચાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

તમે સાહિત્યના અધ્યાપક છો અને કેવા વિવિધ દષ્ટિકોણથી વાર્તા / નવલકથાની વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ચર્ચા કરી શકાય તે જાણવા - સમજવા ચાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદી કિનારે,

આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

ફોન નં. : ૨૬૫૮૭૯૪૯

આ ઉપરાંત આપના નજીકના પુસ્તકવિકેતાનો સંપર્ક કરો.

સત્યનિષ્ઠા જ વાણીના સામર્થ્યનો મૂળ આધાર છે. સત્યપૂત વાણીમાંથી અમોઘવીર્ય પેદા થાય છે. જે વાચાશુદ્ધ હોય છે, તે વાચાસિદ્ધ થાય છે. મિતભાષણ સત્યને મદદ કરનારું છે. આવું જ મૌન પણ એક સાધન છે. ઉતાવળા લોકો કટુવાણી બોલી નાખે છે. સાચા માણસોને જ્યારે અક્કલ નથી હોતી, ત્યારે તેઓ ઉતાવળા થઈ જાય છે અને પછી કટુવાણી બોલી નાખે છે. અક્કલ હોય, તો તેઓ મિત અને મધુર બોલે છે. નિશ્ચિતવાણી સત્ય, મિત અને મધુર હોય છે. વાણી વિચારનું શરીર છે. વાણી અંદરની છે અને ભાષા બહારની છે. સારી ભાષામાં વાણીનું સમ્યક્ પ્રગટીકરણ થાય છે. વાણી મુખ્ય છે, શબ્દ તેનું સાધન છે.

– વિનોબા

વ્યાકરણ બહુ સખત હતું માટે સંસ્કૃત મરી ગઈ અને વ્યાકરણ લૂઝ હતું માટે અંગ્રેજી ભાષા હાંગકાંગ અને કેનબેરાથી કેપટાઉન અને લોસએન્જેલસ સુધી ફેલાઈ ગઈ. ગુજરાતી ભાષાએ જો રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય બોલચાલના વિશાળ ફલક પર આવવું હશે તો વ્યાકરણને લચીલું બનાવવું પડશે, નવા શબ્દો સરેઆમ સ્વીકારી લેવા પડશે. ગુજરાતી એ જ માર્ગ ઉપર છે. પણ શબ્દોનું બાહુલ્ય જરૂરી છે.

– ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી

કોઈ સાહિત્યકારનો શબ્દ ક્યારે અને કોને સ્પર્શી જાય એ કળવું મુશ્કેલ છે. આવું બને ત્યારે સાહિત્યકારની જવાબદારી કેટલી મોટી છે તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

– ગુણવંત શાહ

વિદ્યામાં કામધેનુ જેવા ગુણો રહેતા હોય છે. વિદ્યા વિપરીત સમયમાં પણ ફળ પ્રાપ્ત કરાવે છે. વિદ્યા ગુપ્તધન કહેવાય.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

લેખન અને વાચન બંને એકાન્તમાં થતી અંતર્મુખી પ્રવૃત્તિ છે. તમારા લખાણમાં ઊંડાણ હોય, મૌલિકતા હોય, એ ક્યાંક છપાતું હોય તો મરજીવાસાથી એ શોધી લેવાના. લેખનનું સુખ એ છે કે તેમાં પ્રવચનની જેમ મગતરાંનો સીધો સામનો કરવો પડતો નથી. માત્ર પરમાત્માની આંખોમાં આંખો મેળવીને અભિવ્યક્તિ કરી શકાય છે.

– ડૉ. સર્વેશ પ્ર. વોરા

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ,
વિસાવદર

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,
Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાથ રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે; ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું, એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં 'આ કે તે' વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ - એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે - જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

fevistik
25%
extra*

₹25/-
only

No Chip Chip.
No Jhik Jhik.

*₹₹ + 2g FREE